

LATVIEŠU VALODAS FRAZEOLŌGIJA

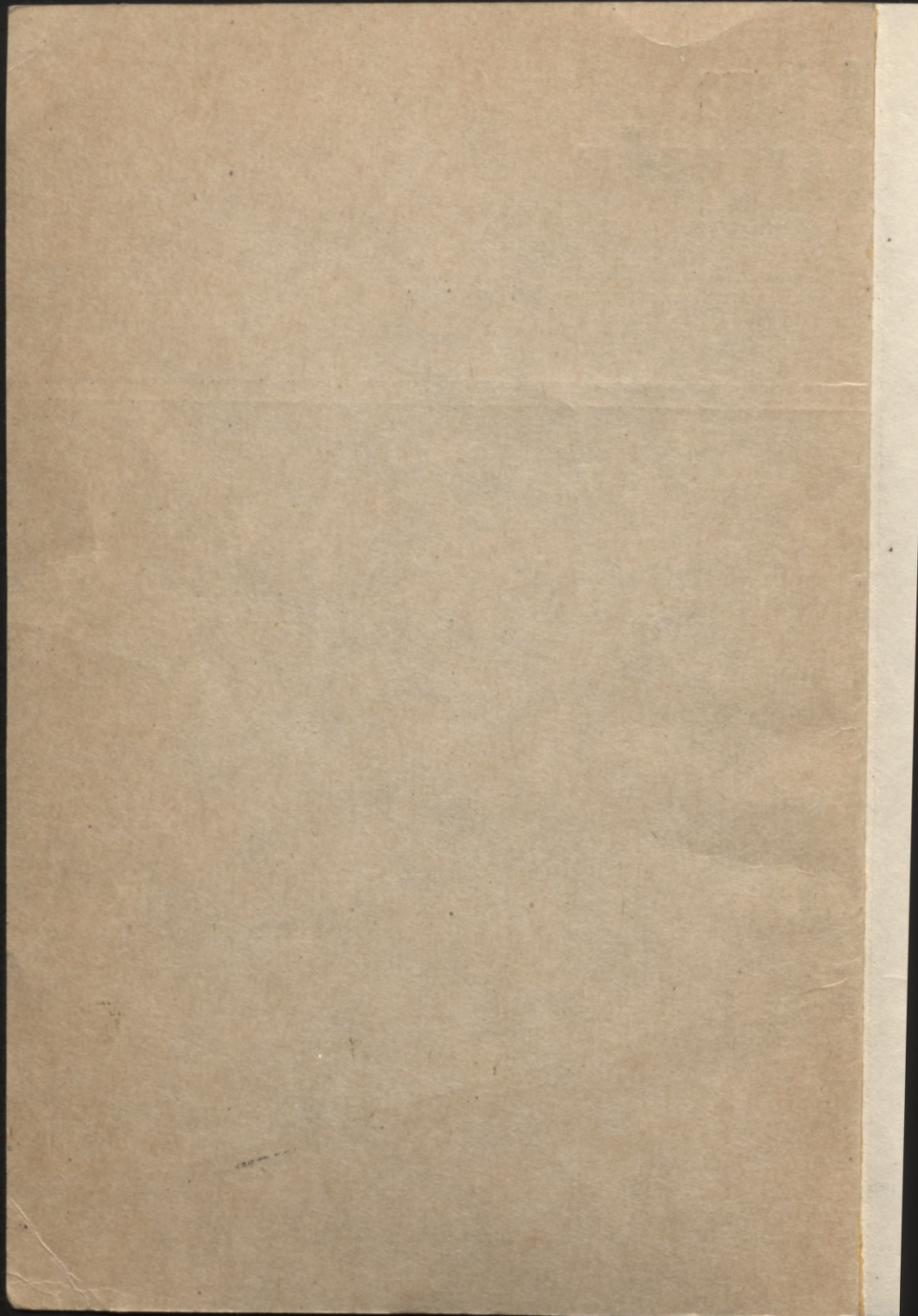
$$\begin{array}{r} 92-3 \\ \hline 351 \end{array}$$

kas [Ap
skrie
na

fraseologismu vēsturiskās veidoša
šu [retāk dvēselīgu, at

- 95 -

etaisit] vienm. vārdi saistīti ar mēt
lietvārds nominatīvā
Vārdu savienojum
Bābeles
nāme

92-3
L 357

L
4

A. Laua LATVIEŠU VALODAS FRAZEOLĢIJA

MĀCIBU GRĀMATA
LATVIEŠU VALODAS SPECIALITĀTES
STUDENTIEM

RĪGA «ZVAIGZNE» 1992

LATVIJAS VALSTIS
BIBLIOTĒKA

92

~~17.930~~
0306113132

Grāmatā īsi aplūkota frazeoloģijas zinātnes attīstības vēsture, risināti galvenie frazeoloģijas teorijas jautājumi, plašāk aplūkoti verbālie frazeoloģismi un frazeoloģiskie salīdzinājumi, kā arī dots pārskats par frazeoloģijas vārdnīcām un to izveides principiem.

Grāmata domāta filoloģijas studentiem, skolotājiem, visiem, kas interesējas par frazeoloģijas teoriju.

Recenzenti — fil. zin. kand. Reinis Bērtulis,
fil. zin. dokt. Marta Rudzīte

PRIEKSVārds

Grāmatā uz latviešu fraseoloģijas bāzes dots pārskats par vispārējām fraseoloģijas kā zinātnes problēmām, un šai ziņā tā ir pirmā latviešu valodniecībā. Tā izaugusi no mana 25 gadu pedagogiskā darba, docējot šo priekšmetu LU Filoloģijas fakultātē, vadot specseminārus, speckursus, daudzus kursa un diplomdarbus, kā arī strādājot pie latviešu fraseoloģijas vārdnīcas.

Grāmatā īsi aplūkota fraseoloģijas zinātnes attīstības vēsture, risināti galvenie fraseoloģijas teorijas jautājumi, plašāk aplūkoti verbālie fraseoloģismi un fraseoloģiskie salīdzinājumi, kā arī dots pārskats par fraseoloģijas vārdnīcām un to izveides principiem.

Paldies visiem maniem bijušajiem studentiem un kolēģiem.

A. LAUA

IEVADS

FRAZEOLOGIJA KĀ VALODNIECĪBAS NOZARE

Frazeoloģija ir valodniecības nozare, kas pēti īpatnējus teicienus, neparastus vārdu savienojumus — frazeoloģismus jeb frazeoloģiskas vienības (grieķu phrasis, 'teiciens'), piemēram, *gāzt kalnus, kārt zobus vadzi, zelta kalni, putna miegs, ne aci durams; ne cepts, ne vārīts; pa kaklu pa galvu; uz karstām pēdām; uz zaķa*. Ar vārdu *frazeoloģija* saprot arī frazeoloģismu kopumu. Frazeoloģija ir liela nacionālās valodas bagātība, valodas poētisko līdzekļu krājums. Frazeoloģijai tuvākās robežzinātnes ir leksikoloģija, stilistika, semasioloģija, gramatika, leksikogrāfija un frazeogrāfija.

Frazeoloģija kā valodniecības nozare ir jauna, jo frazeoloģismi kā īpašas valodas vienības valodnieku uzmanības lokā nonāca tikai 20. gs. sākumā un lielāku uzmanību ieguva tikai gadsimta otrajā pusē. Padomju valodniecībā frazeoloģija sākotnēji tiek ietilpināta leksikoloģijas apskatos¹. Speciāli frazeoloģijai veltīti darbi parādās vēlāk. Galvenokārt tie ir pētījumi par krievu valodas un svešvalodu frazeoloģiju.

¹ Галкина-Федорук Е. М. Современный русский язык. Лексика. Изд. vieta: Изд. Московского ун-в., 1954. — С. 147—159; Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. — М., 1956. — С. 203—231; Левковская К. А. Лексикология немецкого языка. — М., 1956. — С. 207—226; Степанова М. Д., Чернышева И. И. Лексикология современного немецкого языка. Изд. vieta: Гос. изд. «Высшая школа», 1962. — С. 222—258; Jakaitiene E. Lietuvių kalbos leksikologija. — Vilnius: Mokslas, 1980. — 95, — 114 u. c.

I. FRAZEOLĢIJAS ZINĀTNES ATTĪSTĪBAS VĒSTURE

FRAZEOLĢIJAS ZINĀTNES AIZSĀKUMI

Frazeoloģijas zinātnes rašanos veicināja leksikogrāfija. Leksikogrāfi, strādājot ar vārdu, jau sen bija konstatējuši vārdu kompleksus ar īpašu nozīmi, kas nav izsecināma no atsevišķo komponentu nozīmēm, un fiksējuši tos vārdnīcās. Īpatnējus vārdu savienojumus 19. gs. beigās savos sintakses darbos ir skāruši krievu valodnieki I. Srezņevskis, F. Fortunatovs, A. Sahmatovs u. c.

Par frazeoloģijas zinātnes pamatlicēju tiek uzskatīts franču izcelsmes šveiciešu valodnieks, F. de Sosīra skolnieks Š. Balī (1865—1947) ar 1909. gadā iznākušo grāmatu par franču stilistiku¹.

Š. Balī sāk ar konstatējumu, ka valodā ir divējāda tipa savienojumi¹, t. i., 1) savienojumi, kam ir pagaidu raksturs, kas nav pastāvīgi, kas tūlīt pēc to rašanās izirst, sadalās sākotnējās sastāvdaļās un stājas jaunās kombinācijās ar citiem vārdiem; 2) savienojumi, kas bieži atkārtojas, ar laiku kļūst patstāvīgi veselumi un nav vairs sadalāmi sastāvdaļās.

Nav grūti saprast, ka Š. Balī ir konstatējis frazeoloģiskus vārdu savienojumus ar pilnīgu pārsemantizējumu pretstatā brīviem (mainīgiem) vārdu savienojumiem. Viņš norāda, ka komponentu saliedētības ziņā tie ir polāri pretstati, starp kuriem atrodas daudz pārejas pakāpju, kas nepakļaujas precīzai klasifikācijai².

Š. Balī neizvirza par mērķi dot šādu klasifikāciju. Otrs jautājums, ko ir aplūkojis Š. Balī, ir kritēriji frazeoloģisku vienību noteikšanai. Viņš izšķir ārējus (formālus) un iekšējus (semantiskos) kritērijus. Š. Balī norāda, ka par ārējiem kritērijiem, kas raksturo frazeoloģiskas vienības, parasti uzskata šādas pazīmes:

¹ Krievu tulkojumā — Ш. Балли. Французская стилистика. — Москва, 1961.

² Там же, с. 88, с. 89, с. 98.

- 1) frazeoloģisko vienību veido vairāki vārdi;
- 2) frazeoloģiskai vienībai ir noteikta vārdu kārta;
- 3) neviens no frazeoloģiskas vienības komponentiem nav aizstājams ar citu vārdu.

Analizējot franču valodas materiālu, Š. Balī pierāda, ka formālās pazīmes ne katrreiz ir pietiekamas frazeoloģisku vienību noteikšanai. Par to viegli pārliecināties, operējot arī ar latviešu valodas materiālu:

- 1) frazeoloģismiem diezgan bieži ir nemainīga vārdu kārta, piemēram, *nolikt karoti*; (dzīvo) *cepurī kuldams*, bet tā var būt arī mainīga, piemēram, *pa galvu pa kaklu*, arī (retāk) *pa kaklu pa galvu*; *pūst miglu acīs*, arī *miglu pūst acīs*;
- 2) daudzu frazeoloģismu leksiskais sastāvs ir gan nemainīgs, piemēram, *turēt mēli aiz zobiem*, bet ir arī frazeoloģismi, kas sastopami vairākos variantos, kas rodas, variējot komponentu leksisko sastāvu, piemēram, *sirds kāpj pa muti* (kaklu) *laukā* (ārā), *gaisa* (vēja) *grābšlis* (grābeklis); *gulēt* (sēdēt) *uz ausīm*.

Par drošākiem kritērijiem Š. Balī uzlūko frazeoloģismu iekšējās pazīmes. Par tādām tiek uzskatītas divas:

- 1) frazeoloģisma saturam atbilstošs vārds kā frazeoloģisma ekvivalents, piemēram, *kost pirkstos* — nožēlot; *uz karstām pēdām* — tūlīt;
- 2) komponentu nozīmes aizmiršana, t. i., arhaisku elementu klātbūtne, piemēram, *у черта на куличках* (krievu leksikas vārdnīcas *кулички* skaidro tikai ar šo frazeoloģismu) 'ļoti tālu', *laist ņekas vaļā* (ļeka — kājas pacēlums) 'sākt skriet'.

Atsevišķi Š. Balī runā par valodas štapiem¹. Ar tiem tiek saprasti gatavi teicieni vai īsi teikumi, kas biežās lietošanas dēļ ir zaudējuši savu izteiksmību un kļuvuši par nodrāztām frāzēm. Arī tiem ir kāds sakars ar frazeoloģiju.

Tā kā viss darbs ir dots stilistiskā skatījumā, tad arī frazeoloģismi analizēti kā ekspresijas līdzekļi — no stilistiski semantiskā viedokļa.

No teiktā izriet, ka Balī ir skāris būtiskus frazeoloģijas jautājumus, bet notika tā, ka viņa atzinumus pat franču valodnieki atstāja bez ievērības².

¹ Балли Ш. Французская стилистика. — М., 1961. — С. 108.

² Назарян А. Г. Фразеология современного французского языка. — М., Высшая школа, 1976. — С. 19—22.

FRAZEOLĢIJAS ZINĀTNES RAŠANĀS UN ATTISTĪBA KRIEVU VALODNIECĪBĀ

Par frazeoloģijas nodibinātāju krievu valodniecībā uzskata akadēmiķi V. Vinogradovu¹. Šajos rakstos izteiktie atzinumi saīsinātā veidā ietilpināti V. Vinogradova darbā «Русский язык»².

V. Vinogradovs ievieš valodniecībā terminu *frazeoloģiska vienība* (единица) kā vispārīgu frazeoloģisma apzīmējumu. Ar šo terminu tiek apzīmētas gatavas valodas vienības, ko pārņem paauzde no paaudzēs un kā tradicionālus vārdu savienojumus izlieto runas procesā. Frazeoloģiskām vienībām ir stingri noteikts leksiskais sastāvs ar noteiktu gramatisko struktūru un valodas lietotājiem zināmu nozīmi.

V. Vinogradova darbi līdz sešdesmito gadu sākumam bija teorētiskais pamats, uz kura balstījās gandrīz visi frazeoloģijas pētījumi Padomju Savienībā. Tika uzrakstītas daudzas kandidāta disertācijas, atsevišķi raksti un apcerējumi, kuros analizēts frazeoloģiskais materiāls, par teorētisko pamatu izmantojot V. Vinogradova koncepciju.

V. Vinogradovs frazeoloģismus raksturo no semantikas viedokļa, analizē frazeoloģisko saturu, nozīmi attieksmē pret tās veidotajiem komponentiem. Klasificējot frazeoloģismus, tiek ņemtas vērā šādas pazīmes:

- 1) komponentu saliedētības pakāpe,
- 2) savienojuma loģiskais motivējums,
- 3) iespēja aizstāt atsevišķus komponentus ar citiem — nozīmes ziņā tuviem komponentiem.

Balstoties uz šīm pazīmēm, V. Vinogradovs frazeoloģismus iedala trijās grupās:

- 1) frazeoloģiskie saaugumi (сращения);
- 2) frazeoloģiskie saliedējumi (единства);
- 3) frazeoloģiskie savienojumi (сочетания).

1. Frazeoloģiskie saaugumi ir semantiski nedalāmi vārdu savienojumi, kuru kopnozīme nav izsecināma no atsevišķo vārdu nozīmes, piemēram, *lai velns par stenderi paliek, viens pipis, tētera (rubeņa) kāposti*.

¹ Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины: Труды юбилейной научной сессии ЛГУ. Секция филологических наук. 1946. — С. 45—69; Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. (Изд. АН СССР, 1947. — С. 339—364).

² Виноградов В. Русский язык. Основные типы фразеологических единиц в русском языке. — М., 1947. — С. 21—28.

Frazeoloģisko saaugumu nozīme ir nosacīta, nemotivēta. Frazeoloģiskā saauguma nozīme realizējas visā frazeoloģismā un nav iespējas katru komponentu aizstāt ar citu. Ar atsevišķo komponentu nozīmi tai nav pat potenciāla sakara. Nezinot saauguma nozīmi, mēs to nesaprotam. Atsevišķie komponenti nedod par nozīmi nekādus norādījumus. Komponentu saistījumā izpaužas neloģiskums. V. Vinogradovs min piemēru *чел в этом деле* (cilvēks ir meistars kādā lietā). Cik zināms, krievu valodnieki līdz šim nav atraduši izskaidrojumu šim frazeoloģismam. Latviešu valodā nozīmes ziņā tuvs ir frazeoloģisms *nebūt pirmoreiz ar pīpi uz jumta*. Arī te skaidrojums pagrūti rodas: uz jumta — acīmredzot salmu vai niedru — ar uguni jābūt ļoti uzmanīgam, lai neizceltos nelaime, un šāda pieredze jau ir tam, kas tur nav pirmoreiz. Tomēr lielākajai daļai šīs grupas frazeoloģismu skaidrojums ir diezgan viegli uztverams. Latviešu valodā tādi ir, piemēram, *likt aiz auss, ņemt kājas pār pleciem, nokārt degunu*.

Frazeoloģiskie saaugumi uzlukojami par vārdu ekvivalentiem (līdzvērtīgiem aizstājējiem). Tie ir savdabīgi, sintaktiski salikti vārdi. Teikumā tie funkcionē kā sintaktiski veselumi — kā teikuma locekļi, piemēram, *uz ātru roku*, vai kā veseli teikumi, piemēram, *roka neceļas*.

2. Frazeoloģiskie saliedējumi ir semantiski nedalāmi vārdu savienojumi ar pārnestu nozīmi. Frazeoloģiskā savienojuma nozīme kļūst saprotama, izprotot savienojuma tēlaino kodolu, piemēram, *dejot pēc cita stabules, izzist no pirksta*. Frazeoloģiskos savienojumos galvenokārt tiek izmantoti vārdi ar konkrētu nozīmi, kuriem ir spilgts ekspresīvs raksturs. Visi vārdi ir pakārtoti kopīgā tēla vienībai. Mainīt kādu komponentu ar citu nevar. Tad tiek iznīcināta frazeoloģisma tēlainības un ekspresivitātes vienība, tiek iznīcināts pats frazeoloģisms, piemēram, aizstājot frazeoloģismos *peldēt pa straumi, peldēt pret straumi* komponentu *peldēt* ar *irties*. Frazeoloģiskie saliedējumi ārēji var sakrist ar brīvu vārdu savienojumu, piemēram, *noturēties virs ūdens*, un tādā gadījumā ir brīvu vārdu savienojumu homonīmi. Tādējādi frazeoloģiskie saliedējumi ir tikai potenciāli vārdu ekvivalenti, t. i., vienīgi zināmos apstākļos (ar nozīmes pārnese) tie aizstāj vārdus.

V. Vinogradovs nozīmes saistījumu, kas balstās uz nozīmes pārnese (metaforu), uzlūko par daļēji motivētu. Tā frazeoloģiskie saliedējumi atšķiras no frazeoloģiskiem saaugumiem ar to, ka saliedējumos nozīme ir daļēji motivēta. Kopīgais starp abām frazeoloģisma grupām ir tas, ka kopnozīme nav izsecināma no atsevišķiem komponentiem,

V. Vinogradovs daļējai frazeoloģisma motivācijai piešķir lielu nozīmi frazeoloģismu klasifikācijā. Viņš saka, ja ir kaut niecīgs norādījums uz kopnozīmes motivējumu, tad to par saaugumu nevar uzskatīt. Bet ko nozīmē «niecīgs norādījums uz kopnozīmes motivējumu»? Arī pārnestās nozīmes ir ar tradīciju nostiprinātas. Nozīmes pārnēsums jāzina, citādi saliedējumu tāpat nevar saprast kā saaugumu, piemēram, *ķerties vēršim pie ragiem* — sākt darīt galveno, *dzisināt* (dzēsēt, dzesināt) *muti* — runāt veltīgi, bez panākumiem.

Praktiski novilkt robežu starp saaugumiem un saliedējumiem ļoti grūti, pat neiespējami. Ko viens pētnieks uzlūko par saaugumu, kāds cits — par saliedējumu un otrādi. Tāpēc daļa valodnieku šīs grupas nešķir, bet aplūko kopā un apzīmē ar tradicionālo terminu *idiomas*, t. i., tradicionāli vārdu savienojumi, kuru nozīme atšķiras no atsevišķo vārdu nozīmes, nav no tām izsecināma.

Frazeoloģisko saliedējumu grupā V. Vinogradovs ietilpina arī tēlainus saliktus terminus, piemēram, *zella griezumš*, bez tam vēl sintaktiski specializētas frāzes, piemēram, *ноль внимания, ему и горюшко мало*, saliktus saikļus un standarta teicienus, piemēram, *до тех пор пока, ввиду того что, несмотря на что, так что, лишь только*.

3. Frazeoloģiski savienojumi ir stabili izteicieni, kuru komponentu nozīme ir skaidri saprotama, bet kuri pašā valodas sistēmā ir iekšēji saistīti, piemēram, *celt ienaidu*, *celt neslavu*. Šais savienojumos vārdam *celt* ir radusies nozīme, kas atšķiras no vārda konkrētās nozīmes, piemēram, *celt māju*. Vārda *celt* nozīme ir kļuvusi abstraktāka. Šķiet, ka varētu šo vārdu savienot ar visiem vārdiem, kas apzīmē šāda veida abstraktas parādības, bet tā nav. Ir vārdi, kuru leksisko nozīmi nevar frazeoloģismā saistīt ar vārda *celt* nozīmi, piemēram, *celt prieku*, *godu* u. tml. Spēja veidot frazeoloģiskus savienojumus vārdam *celt* ir ierobežota, attiecīgie komponenti valodas sistēmā ir iekšēji saistīti. Šis saistījums ir gan brīvāks nekā frazeoloģiskos saaugumos un saliedējumos, bet tomēr nosacīts. Šais gadījumos V. Vinogradovs runā par frazeoloģiski saistītu nozīmi.

Nozīmes saistījums frazeoloģiskā savienojumā izpaužas tikai vienā vārdā, minētajos piemēros vārdā *celt*.

Frazeoloģiskie savienojumi ir vislielākā frazeoloģismu grupa, un tiem atbilst šādas strukturālas pazīmes:

- 1) frazeoloģiskie savienojumi ir jēdzieniski dalāmi, to nozīme veidojas analītiski — no atsevišķo komponentu nozīmēm (tāpēc arī ir apzīmējums «savienojumi»), piemēram, *nodurt acis*;

- 2) frazeoloģiskie savienojumi ir sintaktiski dalāmi, vārdu saistījums atbilst mūsdienu valodas normām;
- 3) frazeoloģiskos savienojumos ir iespējams atrast kodolvārdu, t. i., vārdu ar frazeoloģiski saistītu nozīmi, kuru var lietot tikai ar nedaudziem vārdiem, piemēram, *nodurt acis, galvu*, bet ne rokas;
- 4) frazeoloģiskos savienojumos ir iespējams vārdu ar frazeoloģiski saistīto nozīmi aizstāt ar tā sinonīmu, piemēram, *nodurt acis* — *nolaist acis*;
- 5) frazeoloģiskiem savienojumiem nav nefrazeoloģisku homonīmu¹.

Kaut gan V. Vinogradovs ir centies plaši raksturot šo frazeoloģismu grupu, tomēr tā ir visproblemātiskākā un visvairāk apstrīdētā.

Ja par frazeoloģisma būtību uzskata semantisko nedalāmību, vārdu kompleksa pārsemantizējumu, tad V. Vinogradova atzītie frazeoloģiskie savienojumi par frazeoloģismiem nav uzskatāmi, jo tie neatbilst šim kritērijam. Šādu savienojumu ietilpināšanu frazeoloģijā V. Vinogradovs motivē ar to, ka tie tiek veidoti pēc tradīcijas un tiek reproducēti gatavā veidā. Taču šo motivāciju nevar uzskatīt par pietiekamu. Tradicionalitāte un reproducējamība raksturo jebkuru vizuālu valodas parādību pretstatā okazionāliem veidojumiem. Reproducēšanu gatavā veidā spilgti izjūtam ierobežotās leksiskās saistāmības dēļ.

Ar frazeoloģiskiem savienojumiem ir izvirzīta leksiskās saistāmības problēma, izcelts īpašs leksiskās nozīmes tips. To it kā apstiprina V. Vinogradova atgriešanās pie šī jautājuma vēlreiz — sakarā ar vārda nozīmju tipiem², kur tad arī tiek runāts par frazeoloģiski saistītu nozīmi. Tas ir pretrunīgs apzīmējums — no vienas puses, tas raksturo leksisku parādību, no otras puses, — asociējas ar frazeoloģisku parādību.

Bez tam ir arī grūti nošķirt vārdus ar frazeoloģiski saistītu nozīmi no vārdiem, kuru saistāmība ir citas attieksmes, jo pati saistāmība nav izpētīta. Praktiski frazeoloģisko savienojumu noteikšana kļūst ļoti subjektīva. Gandrīz katrs īpatnējāks vārdu savienojums ar grūtāk izskaidrojamām vārdu nozīmēm tiek uzskatīts par frazeoloģismu.

Ja pieņem V. Vinogradova viedokli, frazeoloģijas robežas ārkārtīgi paplašinās, par pētīšanas objektu līdzās semantiski neda-

¹ Sal. Архангельский В. Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. — Ростов н/Д, 1964. — С. 26—27.

² Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова. — В., 1953, № 5.

lāmiem vārdu savienojumiem kļūst leksiskās valences problēma; frazeoloģijas pētīšanas objekts zaudē vienotību¹, zūd robeža starp nefrazeoloģisku un frazeoloģisku vārdu savienojumu, starp polisēmiju un frazeoloģiju, starp leksisko saistāmību un frazeoloģiju. Frazeoloģijas objekts kļūst praktiski netverams, tik plašas un izplūdušas ir tā robežas.

Būtībā V. Vinogradovs, izvirzīdams frazeoloģiski saistīto nozīmju un frazeoloģisko savienojumu teoriju, ir izcēlis svarīgu leksikoloģijas problēmu, bet tā palika neuztvēta. Uzmanības centrā nokļuva un tika nostiprināta šīs teorijas vājākā puse. Tas notika daļēji tāpēc, ka četrdesmitajos gados, kad parādījās pirmie V. Vinogradova publicējumi par krievu valodas frazeoloģijas tiptiem, tāpat arī vēlāk — piecdesmitajos gados — padomju valodniecībā bija asi jūtams frazeoloģijas teorijas trūkums. V. Vinogradova rakstus uzņēma ar lielu interesi, un viņa uzskati kopš piecdesmitajiem gadiem noteica frazeoloģijas attīstības virzienu padomju valodniecībā.

Frazeoloģijas zinātnei attīstoties, atklājās V. Vinogradova koncepcijas vājās vietas, un pret frazeoloģisko savienojumu iekļaušanu frazeoloģijā ir iebilduši vairāki valodnieki. Viens no pirmajiem bija B. Larins², kas jau piecdesmitajos gados norādīja, ka frazeoloģiskiem savienojumiem trūkst būtiskas frazeoloģijas pazīmes, ka arī t. s. brīvie vārdu savienojumi tāpat ir pakļauti vārdu saistāmībai un ir tikai relatīvi brīvi³, bet Larina atzinums palika bez vajadzīgās ievēribas.

Pie šī jautājuma valodnieki atkal atgriežas sešdesmitajos gados sakarā ar teorētiskās domas aktivizēšanos frazeoloģijā.

Ļoti noteikti pret frazeoloģisko savienojumu iekļaušanu frazeoloģijā uzstājās N. Amosova monogrāfijā par angļu valodas frazeoloģiju⁴. Viņa secina, ka, izvirzot frazeoloģismus uz frazeoloģiski saistīto nozīmju pamata, zūd frazeoloģijas kā zinātnes jēga — no zinātnes par semantiski nedalāmiem vārdu savienojumiem tā pārvēršas zinātnē par valenci⁵.

Līdzīgus uzskatus pauž arī M. Tagijevs, no jauna pievēršamies frazeoloģisko savienojumu teorijai un detalizēti to analizē-

¹ Амосова Н. Н. Современное состояние и перспективы фразеологии. — ВЯ, 1966, № 3, — 68.

² Ларин Б. А. Очерки по фразеологии. — Очерки по лексикологии, фразеологии и стилистике. Ученые записки Ленинградского государственного университета. — Л., 1956, № 198, — С. 201, 210, 233.

³ Там же, С. 207—208.

⁴ Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. — Л., 1963.

⁵ Там же, С. 35.

dams¹. Kaut gan M. Tagijevs precizē dažus N. Amosovas izteikumus sakarā ar V. Vinogradova kritiku, gala vērtējums ir tas pats.

V. Vinogradova nozīme ir tā, ka viņš četrdesmitajos gados pievērsa valodnieku uzmanību frazeoloģijai. V. Vinogradova frazeoloģijas teorija piecdesmitajos gados padomju valodniecībā bija galvenā, kuru savos darbos izmantoja padomju valodnieki. Latviešu valodniecībā to popularizēja autoritatīvais valodnieks prof. A. Ozols. V. Vinogradova frazeoloģijas teorija bija pamatā frazeoloģijas kursam, kas tika docēts filoloģijas studentiem (līdz 1967. gadam), šī teorija izmantota arī Latviešu literārās valodas vārdnīcās šķirkļos, atsevišķās publikācijās².

Pēc V. Vinogradova frazeoloģijas problēmu teorētiskai izpētei pievērsās prof. B. Larins³.

B. Larins savā darbā dod īsu frazeoloģijas zinātnes vēsturi, ko aplūkojis līdz tās aizsākumiem. Par V. Vinogradova svarīgāko nopelni B. Larins atzīst to, ka V. Vinogradovs atsevišķos gadījumos ir izšķējis konkrētu frazeologismu maiņai. B. Larins norāda, ka V. Vinogradovs ir nonācis pie aprakstošās un vēsturiskās frazeoloģijas sliekšņa. Tomēr V. Vinogradova klasifikācijas sistēma vēl ir dota sinhroni. Vērojumi vēsturiskajā aspektā paliek kā atsevišķi meklējumi. B. Larins norāda, ka nepieciešams izstrādāt vēsturisko frazeoloģiju, ka frazeoloģija ir jāpēti pēc visiem pieejamiem avotiem. Ir jāizmanto folkloras teksti, dialektoloģijas materiāli un rakstu pieminekļi, sākot ar pašiem vecākajiem un beidzot ar mūsdienu rakstīto literatūru. Salīdzināšanas un sastatīšanas metode daudz varētu dot frazeoloģijas attīstībā. Šādi pētījumi palīdzētu atklāt frazeoloģijas attīstības vispārīgās likumsakarības.

Vēsturiskās pētīšanas nepieciešamību B. Larins pamato tā, ka visi nozīmes ziņā nedalāmie vārdu savienojumi (idiomas) ir radušies no brīviem, nozīmes ziņā dalāmiem vārdu savienojumiem, kuros nav bijis nekā gramatiski, leksiski vai semantiski nesaprotama. To izteiktais saturs ir bijis nepārprotams, konkrēts, gramatiskais veidojums — dzīvās valodas normām atbilstošs.

Lai to pierādītu, B. Larins, izmantojot krievu un lietuviešu

¹ Tagиев М. Т. О двух связываемых с проблемой фразеологии в языкознании. Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. — Баку, 1968. — С. 50—55.

² Kaguine E. Eģemes izloksnes frazeologismu tipi un uzbūve. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1968, Nr. 8, 62.—71. lpp.

³ Ларин Б. Очерки по фразеологии // Сб: Очерки по лексикологии, фразеологии и стилистике. — Л., 1956. — С. 200—224.

valodas materiālu, izseko daudzu frazeoloģismu tapšanai. Rezultātā viņš nonāk pie secinājuma, ka frazeoloģismu rašanos nosaka šādi apstākļi:

- 1) agrākie brīvie vārdu savienojumi, zūdot kādai reālijai vai mainoties tās būtībai, zaudē savu tiešo nozīmi un pamazām pārvēršas frazeoloģismos², kā, piemēram, latviešu *līdz kājai vaļā*;
- 2) brīvi vārdu savienojumi, semantiski bagātinoties, pāraug metaforiskās gleznās, kļūst par tēlainiem teicieniem ar tradicionāli nostiprinātu nozīmi. Tas ir galvenais veids frazeoloģismu rašanās procesā, piemēram, *acis atveras, griezt ceļu*;
- 3) bieži lietoti izteicieni ilgā attīstības procesā šo to zaudē, tiek saīsināti, saglabājas tikai paši nepieciešamākie elementi, saprašanās notiek it kā pusvārdiem. Sākotnējais saturs deformējas, paliek tikai fragmenti. Šie fragmenti drīz pārvēršas nedalāmos savienojumos — idiomās, piemēram, vēl 17. gs. bija pazīstams teiciens *Хлопот полон рот, а nepekы-нуть нечего*. Tagad no šī teiciena lieto tikai sākumu: *Хлопот полон рот* (daudz rūpju). Tāpēc arī tas pārvērties par idiomu;
- 4) ar atsevišķu daļu noklusēšanu un aizmiršanu saistās arī atkāpes no pirmatnējās gramatiskās struktūras, piemēram, *Языкъ Кюева даведать* (bez prievārda).

Tātad frazeoloģismi rodas vēsturiskās attīstības gaitā no brīviem vārdu savienojumiem. Sakarā ar to B. Larins par klasifikācijas pamatu izvirza frazeoloģismu vēsturiskās veidošanās principu³. Visi vārdu savienojumi tādā gadījumā veido trīs grupas:

- 1) mainīgi, t. i., brīvi (nefrazeoloģiski) vārdu savienojumi,
- 2) metaforiski vārdu savienojumi (tie atbilst V. Vinogradova atzītiem frazeoloģiskiem saliedējumiem),
- 3) idiomās (tās atbilst V. Vinogradova atzītiem frazeoloģiskiem saaugumiem).

Frazeoloģismus, ko V. Vinogradovs sauc par frazeoloģiskiem savienojumiem, B. Larins neatzīst. Viņš uzskata, ka frazeoloģiskie savienojumi ir ļoti tuvi brīviem vārdu savienojumiem, tie ir it kā pārejas pakāpe starp brīviem un frazeoloģiskiem vārdu savienojumiem.

¹ Очерки по фразеологии // Сб.: Очерки по лексикологии, фразеологии и стилистике. — Л., 1956. — С. 219—220.

² B. Larins lieto apzīmējumu *idiomātisks teiciens*.

³ Очерки по фразеологии // Сб.: Очерки по лексикологии, фразеологии и стилистике. — Л., 1956. — С. 222—223.

Šis trīs grupas atspoguļo galvenos posmus vārdu savienojumu attīstības vēsturē. Vispirms tieši reāliju apzīmējumi, pēc tam metaforisks zināmas parādības vispārinājums un beidzot nosacīts simbols, kurā tēlainība vairs nav tik skaidri saskatāma vai pavisam zūd.

Pirmo posmu frazeoloģijas zinātnes attīstībā, ko ievadīja V. Vinogradova frazeoloģismu traktējums, raksturo frazeoloģiskā materiāla aprakstīšana. Pētnieki pievērsās gan vienas noteiktas valodas frazeoloģismiem, gan divu valodu frazeoloģijas salīdzināšanai. Teorētiskie jautājumi šai laikā tiek mazāk aplūkoti. Nelieli teorētiski frazeoloģijas apskati tika iekļauti leksikoloģijasursos. Pirmais posms nevar lepoties ar lielākiem sasniegumiem frazeoloģijas teorijas attīstīšanā, bet tas sagatavoja augsni šādam darbam.

Sešdesmitajos gados valodnieki sāk pievērsties frazeoloģijas teorētiskām problēmām. Uzmanības centrā ir jautājumi par frazeoloģisma būtību, tā attieksmēm ar citām valodas vienībām, jautājumi par frazeoloģijas pētišanas metodēm. Vispirms šeit minama N. Amosovas monogrāfija¹. Tajā risināti šādi jautājumi: frazeoloģijas priekšmets un metode, frazeoloģismu strukturālā un kontekstuālā tipoloģija, frazeoloģijas robežas.

Par galveno frazeoloģisma pazīmi N. Amosova uzlūko semantisko monolītumu un vērsās pret V. Vinogradova izvirzīto frazeoloģisko savienojumu iekļaušanu frazeoloģijā (par to ir runāts sakarā ar V. Vinogradova devumu frazeoloģijā).

N. Amosovas teorijas pamatā ir atzinums par frazeoloģismiem kā pastāvīgām konteksta vienībām. Ar konteksta vienību N. Amosova saprot nepieciešamu (указательный) vārdu savienojuma minimumu, kurā realizējas noteikts semantisks veselums. Viņa šķir divus konteksta vienību veidus: mainīgas konteksta vienības un pastāvīgas konteksta vienības. Ar mainīgajām konteksta vienībām tiek saprasti brīvi vārdu savienojumi (kopnozīme veidojas analītiski), ar pastāvīgām konteksta vienībām — frazeoloģiski vārdu savienojumi ar semantisku uzslāpojumu, pārsemantizējumu. Konteksta tipus nosaka ar kontekstoloģisko analīzi. Atkarībā no tā, vai pārsemantizējums ir pilnīgs vai daļējs, N. Amosova šķir idiommas un frazēmas.

N. Amosova ārpus frazeoloģijas atstāj sakāmvārdus, parunas, spārnotus teicienus, tāpat arī terminu tipa savienojumus ar saistītu (tēlainu) nozīmi.

N. Amosova ir bagātinājusi frazeoloģijas teoriju ar daudzām svarīgām atziņām. Darbu raksturo novatorisks teorētisko jautā-

¹ Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. — Л., 1963.

jumu risinājums, drosme iesīkstējušo tradīciju laušanā, autore nebaidās no polemikas ar autoritātēm. N. Amosovas monogrāfijā vienotā sistēmā skatīta visa vienas valodas frazeoloģija.

Angļu valodas frazeoloģijai vairākkārt pievērsies A. Kuņins¹. Monogrāfijā risinātas teorētiskas problēmas. Sistemātisks angļu frazeoloģijas apskats dots viņa grāmatā Фразеология современного английского языка. — М., 1972. Monogrāfijā aplūkota frazeoloģija kā lingvistikas disciplīna, ieskicēta tās attīstības vēsture, tālāk izklāstīta autora frazeoloģijas koncepcija. Frazeoloģismu A. Kuņins raksturo kā vārdu savienojumu ar pilnīgu vai daļēju komponentu pārsemantizējumu, ar frazeoloģisku nozīmi². A. Kuņina koncepcijā liela vieta ierādīta frazeoloģismu stabilitātes jēdzienam³. Tiek šķirti vairāki stabilitātes veidi (lietošanas, strukturāli semantiskā, leksiskā, sintaktiskā), norādot, ka, vairak iedziļinoties jautājumā, varētu atrast vēl citus.

Otrs jautājums, kam A. Kuņina koncepcijā pievērsta liela uzmanība, ir frazeoloģismu klasifikācija⁴, kas ir daudzpakāpju un ļoti sarežģīta.

A. Kuņina koncepciju izmantojusi L. Orlovska, sastatījuma plāksnē aplūkojot angļu un latviešu frazeoloģiju⁵.

Vācu valodas frazeoloģija pētīta I. Černišovas monogrāfijā⁶. Tas padomju valodniecībā ir pirmais pētījums, kurā apskatīta vācu valodas frazeoloģija kopumā. Sākumā dota frazeoloģijas pamatjautājumu nostādne, pēc tam noteiktā sistēmā analizēts frazeoloģiskais materiāls. Pamatos I. Černišova balstās uz V. Vinogradova koncepciju, tikai viņa, tāpat kā daži citi valodnieki, apvieno vienā grupā V. Vinogradova frazeoloģiskos saaugumus un saliedējumus un nosauc tos par frazeoloģiskiem saliedējumiem (единства). I. Černišova ir pievērsusies frazeoloģiskiem sinonīmiem un tos klasificējusi.

¹ Кунин А. В. Английская фразеология. — М., 1970.

² Там же, с. 24.

³ Там же, с. 74—137.

⁴ Там же, с. 306—340.

⁵ Орловская Л. Я. Сопоставительный анализ фразеологических единиц латышского и английского языков и некоторые принципы составления латышско-английского фразеологического словаря / Автореферат канд. дисс. — М., 1968.

⁶ Чернышева И. И. Фразеология современного немецкого языка. — М., 1970. Назарян А. Г. Фразеология современного французского языка. — М., 1976; Черданцева Т. З. Язык и его образы. Очерки по итальянской фразеологии. — М., 1977.

Starp nozīmīgākajiem darbiem frazeoloģijas teorijas izveidē minama M. Tagijeva monogrāfija¹.

M. Tagijevs savu frazeoloģijas izpratni balsta uz frazeoloģismu saistījumu ar apkaimi. Viņš uzskata, ka apkaime ir tā būtiskā pazīme, pēc kuras var noteikt frazeoloģismu. Tādējādi tradicionālie teicieni ar nozīmes uzslāņojumu, kam nav apkaimes, tiek atstāti ārpus frazeoloģijas. Frazeoloģijā netiek iekļauti sakāmvārdi un parunas (tas pieņemams ar citu argumentāciju), kā arī visi tie frazeoloģismi, kam nav apkaimes. Acīmredzot M. Tagijevs apkaimes lomu frazeoloģisma būtības noteikšanā pārspīlē. Viņš to uzskata par universālu metodi frazeoloģijā. Tāda tā nevar būt, bet daudzos gadījumos ir ļoti noderīga.

Galvenā M. Tagijeva darba nozīme ir tā, ka viņš teorētiski un praktiski ir izpētījis verbālo frazeoloģismu apkaimi un izvirzījis sistēmu šī jautājuma risināšanai. Ir pierādīts, pirmkārt, ka svarīgi apzināt apkaimi no semantikas viedokļa (dots tās tematiskais grupējums — personas, nepersonas, konkrētas un abstraktas parādības), otrkārt, ka svarīgi ir noteikt frazeoloģisma gramatisko saistījumu ar apkaimi.

Septiņdesmitajos un astoņdesmitajos gados frazeoloģijas apskatam veltīti daudzi gan lielāki, gan mazāki raksti, disertācijas, monogrāfijas, īpaši par krievu valodas frazeoloģiju².

Frazeoloģija kļuvusi par patstāvīgu valodniecības nozari, tomēr tajā vēl ir daudz neskaidrību, liela uzskatu dažādība, nav vienotu principu būtiskos jautājumos.

FRAZEOLOĢIJAS ZINĀTNE LATVIEŠU VALODNIECībā

Tāpat kā citu tautu valodniecībā, arī latviešu valodniecībā vispirms sastopamies ar frazeoloģismu reģistrējumiem leksikas vārdnīcās. Teorētiska pievēršanās frazeoloģijai sākas tikai šī gadsimta piecdesmitajos gados.

Pirmais latviešu valodas frazeoloģiju teorētiski sāka pētīt A. Ozols. Krievu valodniecībā populāra bija V. Vinogradova frazeoloģismu koncepcija. Uz šīs koncepcijas pamata A. Ozols sāk veidot savu frazeoloģismu teoriju. Vispilnīgāk A. Ozola uzskati par frazeoloģiju izklāstīti viņa rakstā «Latviešu

¹ *Тагиев М. Т. Глагольная фразеология современного русского языка. Опыт исследования фразеологических единиц по окружению.* — Баку, 1956.

² *Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка.* — Л., 1977;
Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. — М., 1983;
Жуков В. П. Русская фразеология. — М., 1986.

tautasdziesmu frazeoloģijas pamatjautājumi»¹. Rakstā ir atspoguļoti atzinumi, kas radušies, strādājot pie doktora disertācijas «Latviešu klasisko tautasdziesmu sintakses jautājumi».

Tā kā A. Ozols par teorētisko pamatu frazeoloģijā izmanto V. Vinogradova uzskatus, tad vispirms rakstā dota šo uzskatu interpretācija². Nedaudz izmainīta frazeoloģisko grupu agrākā terminoloģija — frazeoloģiskie saaugumi paturēti, kā līdzvērtīgs apzīmējums blakus dotas idiomas. Frazeoloģiskie saliedējumi saukti par frazeoloģiskiem vienojumiem, frazeoloģiskie savienojumi — par frazeoloģiskiem kopojumiem. Frazeoloģisko saaugumu un frazeoloģisko kopojumu (t. i., savienojumu) izpratne neatšķiras no V. Vinogradova traktējuma, mazliet atšķirīga un īpatnēja ir frazeoloģijas vienojumu (t. i., saliedējumu) interpretācija³.

A. Ozola interepretācijā frazeoloģiskus vienojumus, t. i., saliedējumus raksturo tas, ka frazeoloģisma nozīme «izriet no viena vai otra komponenta leksiskās pamatnozīmes un komponentu semantiskā sakara». Vienu no komponentiem frazeoloģiskā vienojumā parasti lieto pārnestā nozīmē, tēlaini³, piemēram, *dieva vārdi* — sprediķis (Svētdien gāju baznīcā Dieva vārdus klausīties), *jaunās dienas* — jaunība (Vecam lustes nogājušas Jaunajās dienās). A. Ozola īpatnējā frazeoloģisko saliedējumu izpratne latviešu valodniecībā nenostiprinājās. Iedzīvināta un nostiprināta tika frazeoloģisko savienojumu ietilpināšana frazeoloģijā.

Par frazeoloģisma pazīmi tiek uzskatīta semantiski rezultatīva nozīme, ar ko saprot savienojuma kopnozīmi (nozīmes uzslāņojumu, pārsemantizējumu) atšķirībā no komponentu nozīmēm. «Par frazeoloģismiem atzīti vārdu savienojumi ar semantiski rezultatīvu nozīmi uz pakārtojuma, sakārtojuma, salīdzinājuma un predikatīvu attieksmju pamata, kā arī uz saikļu konvariantu pamata, kuri lietojami kā tradicionāls teikumu konstruktīvs elements.»⁴ Kā redzams, frazeoloģismi tiek pētīti no sintakses viedokļa. Šai ziņā ir veikts liels un nozīmīgs darbs.

Otrs jautājums, kam A. Ozols pievērsies rakstā, ir frazeoloģismu vēsturiskā veidošanās. Attīstot tālāk B. Larina domu par frazeoloģismu veidošanos no brīviem vārdu savienojumiem, A. Ozols to risina, ņemot piemērus no tautasdziesmām. Autors ar

¹ Ozols A. Latviešu tautasdziesmu frazeoloģijas pamatjautājumi, // LPSR ZA Valodas un literatūras institūta Raksti. — R., 1959, X. 201.—235. lpp.

² Turpat, 204.—206. lpp.

³ Turpat, 205. lpp.

⁴ Turpat, 208. lpp.

daudziem piemēriem rāda, kādas potences ir brīviem vārdu savienojumiem klūt par frazeoļģismiem. Tā formulas *dod, dieviņ*, vai *nedod, dievs*, ir brīvas, nefrazeoļģiskas vārdkopas, ja vārdu savienojums tiek saprasts tiešajā nozīmē, tāpat *dieva dāvaniņa*. Šādu savienojumu semantiski rezultatīvā (frazeoļģiskā) nozīme ir cita — *dod, dieviņ, lai dievs dod* izsaka vēlējumos «kaut tā būtu», *dieva dāvaniņa* — raksturo kaut ko labu. Interesants ir pētījuma secinājums¹, ka lielais vairums vārdu savienojumu, kas mūsdienu skatījumā ir frazeoļģismi, tautasdziesmu valodā uzskatīti vēl par brīviem vārdu savienojumiem. Aplūkotie tautasdziesmu frazeoļģismi ir lielā mērā relatīvi, to semantika izriet no atsevišķo komponentu semantikas.

A. Ozols ir latviešu frazeoļģijas zinātnes nodibinātājs, frazeoļģijas pētīšanas rosinātājs gan ar savu zinātnisko, gan pedagoļģisko darbību. Viņš ir vadījis frazeoļģijas seminārus, studentu kursa darbus un diplomdarbus par latviešu autoru daiļradē lietoto frazeoļģiju. A. Ozola izpratnē frazeoļģijas jēdziens ir ļoti plašs. Viņš ir šķirkļa **Frazeoļģija** autors Latvijas PSR Mazajā enciklopēdijā².

Piecdesmitajos gados A. Ozola sāktu darbu LVU Latviešu valodas katedrā turpināja A. Laua. Reizē ar teorētisko jautājumu risināšanu (frazeoļģisma būtība un pamatjēdzieni, strukturālie sakari un apkaime) tika veikts liels praktisks darbs, vācot frazeoļģisko materiālu un veidojot frazeoļģijas kartotēku, kas 30 gadu laikā izaugusi līdz 120 000 vienībām un aptver visu nozīmīgāko latviešu literatūrā, folkloru, mūsdienu periodiku, daļēji arī zinātniskus un populārzinātniskus izdevumus. Uz tās pamata ir izstrādāta skaidrojoša frazeoļģijas vārdnīca, ir uzrakstīti daudzi diplomdarbi vārdnīcu veidā gan par atsevišķām frazeoļģismu tematiskām grupām (somatiskie, faunas, floras u. c. frazeoļģismi), gan apkopota rakstnieku izmantotā frazeoļģija (V. Lāča 20 prozas sējumos, A. Upīša lielajos romānos, A. Deglava, J. Janševska, Pērsieša u. c. darbos), izstrādāti skaidrojošās vārdnīcas atsevišķi burti, paralēli ir risināti dažādi teorētiski jautājumi, astoņdesmitajos gados S. Veinbergas vadībā ir uzsākta latviešu izlokšņu frazeoļģijas pētīšana. Tādējādi Latviešu valodas katedra ir kļuvusi par frazeoļģijas pētniecības centru republikā.

¹ Ozols A. Latviešu tautasdziesmu frazeoļģijas pamatjautājumi // LPSR ZA Valodas un literatūras institūta Raksti. — X, R., 1959, X. — 235. lpp.

² Sīkāk par A. Ozola darbu frazeoļģijā sk.: *Kārklīņš J.* Artura Ozola darbi valodniecībā // Grām.: Arturs Ozols. Raksti valodniecībā. — R.: Zinātne. — 1967. — 86.—88. lpp.

II. FRAZEOLOĢIJAS PĒTĪŠANAS OBJEKTS

Frazeoloģijas pētīšanas objekts ir frazeoloģiska vienība jeb frazeoloģisms. Lai šo vienību noteiktu, jāzina tās galvenās pazīmes. Mēģinājumi izvirzīt kritērijus frazeoloģisma būtības noteikšanai, kā rāda frazeoloģijas zinātnes attīstības vēsture, ir bijuši dažādi, un pilnīgas vienprātības frazeologu vidū nav. Vieni cenšas frazeoloģijā iekļaut iespējami dažādus vārdu savienojumu tipus, citi — iespējami ierobežot frazeoloģijā iekļaujamos savienojumus. Šī otra pieeja izmantota tālākajā apskatā.

FRAZEOLOĢISMU GALVENĀS PAZĪMES UN NOROBEŽOŠANA NO NEFRAZEOLOĢISKIEM VĀRDU SAVIENOJUMIEM

Ārēji (formāli) frazeoloģismu raksturo vismaz divvārdu struktūra — viens vārds neveido frazeoloģismu. Frazeoloģisms vienmēr ir vārdu savienojums, vārdu komplekss. Būtiski (iekšēji) frazeoloģismu raksturo īpatnēja nozīme, nozīme, kas neizriet no atsevišķo vārdu sēmām.

Salīdzināsim semantiski divus vārdu savienojumus: *kviešu milti* un *velna milti*. Pirmā savienojuma jēga ir saprotama, ja zinām atsevišķo vārdu (*kvieši* un *milti*) nozīmes. Ja nezinātu, būtu jāpaskatās vārdnīcā, ko attiecīgais vārds nozīmē, un savienojuma saturs nekādas grūtības neradītu. Tas ir parasts, nefrazeoloģisks vārdu savienojums. Turpretī savienojuma *velna milti* jēga neizriet no atsevišķo vārdu nozīmēm. Varam zināt, ko nozīmē katrs vārds atsevišķi, un tomēr savienojumu nesaprast. Kāpēc? Tas izsaka ko citu nekā savienojuma sastāvdaļas. Tas ir frazeoloģisms un izsaka sašutumu, uztraukumu, neziņu u. tml.

Kā ārēji, tā iekšēji frazeoloģismu, tāpat kā jebkuru valodas parādību, raksturo tradicionalitāte. Individuāli veidoti vārdu sa-

vienojumi, kaut arī tēlaini, piemēram, *zelta lapu paklājs, saules disks*, nav frazeoloģismi. Lai kādu vārdu savienojumu ar tēlainu, īpatnēju nozīmi varētu uzlūkot par frazeoloģisku, tam jābūt ar valodas tradīciju nostiprinātam, valodas lietotājiem tikpat zināmam kā atsevišķiem vārdiem, to nozīmēm. Katrs latviešu valodas pratējs zina, ko nozīmē, piemēram, vārdi *saule, galds, ziema, sapnis, sapnot, uz, jo, par, nekad* utt., tādēļ viņš bez grūtībām uztver tekstā tradicionālus vārdu savienojumus ar īpatnējām nozīmēm, piemēram, *piektais ritenis, ar dievu uz pusēm, kā diegā pakārts* u. c. Var pat neapzināties šo savienojumu atšķirību no cita tipa vārdu savienojumiem, bet nekļūdīgi tiek uztverta to nozīme. Tikai nezinātājs mēģina savienojuma nozīmi izzināt no atsevišķo vārdu nozīmēm, kā tas dažreiz gadās bērniem. Daži piemēri no literatūras:

Piena krūzi līdz dibenam iztukšojusi, Minna to ar troksni nolika uz galda, noslaucīja ar piedurkni muti un teica:

«Veco redzēju šorit tirgū! Ābolus pirka, ragana tāda. Tā tik var diņģēties, es tev saku. Činkst par kapeiku. Ir gan vella mātīte. Ar vienu kāju kapā, bet tā nauda vien prātā.» [...]

Tā tak nu bija pavisam savāda aina. Kārlēnam, to sev priekšā stādoties, palika vai gluži neomulīgi ap dūšu. Tai vecajai sievai tātad jau kaut kur, jā, jaunajos vai vecajos kapos, izrakts kaps un viņa laikam tak pa naktīm iet uz turieni un stāv ar vienu kāju kapā. Kālab viņa to dara? Tak laikam tā kāda burvība.

(Vulfs E. Ziedi, kas ceļmalā vīst. — R., 1960. — 187. un 188. lpp.)

«Ak tu, žagata tāda,» lamājās Līze. «Viņa tak laikam domā kungu izsūdzēt.»

«Nu tak, ka domā! Un kungs, kā paņēma to papīri, kā iegāja kabinetā, es tev saku: trīc aiz errestībām... Es tak redzēju... Visu dienu šodien tik nervozs, lec vai no ādas laukā!...»

«Kas tā, vai papus?» pēkšņi pagriezās pret runātāju Kārlēns. «Vai tu redzēji?»

«Ej tu nu, ej! Nemaiesies pa kājām!» dusmīgi uzbrēca Līze. [...] «Nu, las tak ir pavisam savādi, ka papus lec no ādas laukā. Kam tas viņam vajadzīgs, un kam viņš to dara? Kad tak dabūtu redzēt! Varbūt, ka tas ir ļoti grūti un viņam, nabadziņam, ļoti sāp. Kad tak dabūtu redzēt. Bet nezina, kad viņš no rīta lēcis, vai tad tagad vairāk to darīs. Varbūt, ka ir jau izlēcis.»

Šī jaunā pārdoma tagad stipri nodarbināja Kārlēna prātu. [...]

Kārlēns domīgi izgāja no ķēķa. Iegāja priekšnamā. Tur karājās papa virsdrēbes. Viens rudens mētelis, viens lietusskāts, viens kažoks. «Ja viņš būtu jau izlēcis, tad tak viņš būtu to ādu te pakāris?» prātoja Kārlēns, pakaramo aplūkodams. «Jāpaskatās vēl kabinetā.»

(Turpat, 188.—189. lpp.)

[Kad pusdienas paēstas, starp Kārlēnu un tēvu risinās šāda saruna.]

«Nu, Kārlēn, rit tev sāksies grūtas dienas.»

«Ak... ak, nekas...» gari novilkā Kārlēns.

«Kā — nekas?» brīnījās papus. «Vai tad tu ar zini, kas tas ir: mācīties? Tā, brālīt, ir grūta lieta.»

«Ak nu... vai tad man vienam grūti,» atteica Kārlēns.

«Nu, nū!» izbrīnījās papus. «Kam tad vēl ir grūti pēc tavām domām, ko?»

«Nu, kam tad citam kā tev...» svarīgi, ar lielu nopietnību atteica Kārlēns.

«Man? Kā tad tu to zini?» aiz brīnumiem ieklēta acis papus.

«Es nu nezinašu!» agrākā tonī atteica Kārlēns.

Un līdz ar šiem vārdiem viņš noslidēja no krēsla, piegāja papum klāt, piespiedās pie viņa un ar lielu interesi sāka glāstīt viņa roku.

Papus jutās aizkustināts. Tāda interese no dēla puses viņam bija kas negaidīts. Viņi tad bija tik sveši. Un nu šis sešus gadus vecais svešinieks glāsta viņa roku... Zina, ka viņam, papum, tik grūti. Acu kaktiņā papum kaut kas iemirdzējās. Tai brīdī viņu pārsteidza kāds savāds jautājums no dēla mutes:

«Vai tu jau izlēci?»

«Kā? Kur? Kas tas ir: izlēci?»

«Vai tu no tās jau izlēci?»

«No kā lai es būtu izlēcis?»

«Nu, no tās ādas.»

«No kādas ādas?» arvien vēl nesaprata papus.

«Nu, no savas ādas!» par viņa nesaprašanu brīnīdamies, teica Kārlēns.

(Turpat, 190.—191. lpp.)

Un zeperis atkal atcerējās sarunu ar mammu [par vectēva vecumu un slimību].

— Vecotēv, tu drīz mirsi? — viņš apvaicājās.

Vectēvs lēnprātīgi palocīja galvu.

— Kā tad, kā tad, nu jau drīz. Astoņdesmit septītais gads.

Ko nu vairs, tur jau, kā saka, nav ko... Dzi, kā kapsētas suni rej!

Sasprindzinājis mazo, apaļo augumiņu, zeperis modri ieklausījās, bet nē, nekādi suni nerēja.

(Ezera R. Baltā dzīvības saule // Cīņa, 1973, Nr. 6, 4. lpp.)

— Tāds padrēgns atmeties, — vectēvs sacīja un pacēla blāvās acis pret debesīm. — Saulei vairs nav tā spēcīga, kāds bija agrāk. Kas nu tagad vairs par sauli! Ar zobiem, tā teikt, pašā vasaras vidū.

Vāri kustinot plānās, bālās lūpas, vecais vīrs runāja ne īsti ar zeperi, ne īsti pats ar sevi un diez vai dzirdēja savus vārdus.

Bet zeperis iespurdzās, jo tas bija tik jocīgi: saule... he-hē, saule ar zobiem! Uz karstām pēdām viņam sakārojās to redzēt, un arī viņš pavērsa seju pret bālgano debesu zilgmi. Taču atkal, tāpat kā pirms, kad viņš iznāca pagalmā, dzirkstošs spožums kā ūdens šalts ietriecās sejā un padarīja viņu vai aklu.

(Turpat.)

Mamma ar vecmāmiņu bažīgi saskatījās. Vai tikai bērns nav saslimis no jauna?

[...]

Nē, bērns bija vesels, bet vecmāmiņa, mani ciešāk apskatījusi, teica, tagad jau mani varot caur adatas aci izvilkt.

Nu, nu! Tik lielu aadtu jau nav pat tam židiņam, kurš kārtīgi divas reizes mēnesī zvana pie mūsu durvīm un, virtuvē ienācis, taisa vaļā savu apdilušo koferiti. [...] viņam ir .. visvisādas adatu grāmatiņas, sākot ar tik sikām, ka .. pat manas jaunās acis tikko spēj saredzēt tās caurumu, — un beidzot ar kārtīgām šķepenīcām, pamatīgām maisu adatām. Bet pat tādai mani cauri izvērt nevarētu. Arī tagad, pēc slimības, ne.

(Zigmonte D. Reminiscences. — R., 1986. — 110.—111. lpp.)

Redzam, ka bērna uztverei nesaprotamos savienojumos ar vienu kāju kapā, lēkt no ādas laukā, kapsētas suni rej, saule ar zobiem, kā caur adatas aci izvilkt kopnozīme izsaka ko citu, nekā varētu gaidīt no vārdu savstarpējā saistījuma. Savienojumam ir semantisks uzslāņojums, kopnozīmes pārsemantizējums (A. Ozola terminoloģijā — semantiski rezultatīva nozīme).

Pārsemantizējums var būt pilnīgs vai daļējs. Tas vislabāk nosakāms, salīdzinot frazeoloģisma nozīmi, atšifrējumu ar frazeoloģisma komponentiem. Piemēram, frazeoloģisma *pa kaklu pa galvu* nozīme ir 'steiga', kas neatbilst ne vārda *kakls*, ne *galva*

leksiskajām nozīmēm. Pārsemantizējums ir pilnīgs. Frazeoloģismā *zili brīnumi* — lieli, neiedomājami brīnumi (brīnums) — tikai viens komponents ieguvis nozīmi, kas realizējas vienīgi šai vārdu savienojumā. Tas ir vārds *zils*, vārds *brīnumi* funkcionē savā leksiskajā nozīmē. Vārdam *zils* kā leksiskai vienībai nozīmes 'liels' nav, un šī nozīme nav izolējama no frazeoloģisma *zili brīnumi*. Pārsemantizējums ir daļējs. Īsteni arī šādi frazeoloģismi jāatšifrē kā vesela, nedalāma vienība, kaut arī kāds no komponentiem funkcionē savā tīri leksiskajā nozīmē, piemēram, *saule ar zobiem, cūkas laime, putna miegs*. Tikai analīzes nolūkā salīdzina atšifrējuma un frazeoloģisma komponentu semantiku, un no šī viedokļa runā par frazeoloģismiem ar pilnīgu vai daļēju pārsemantizējumu. Frazeoloģismus ar pilnīgu nozīmes pārsemantizējumu sauc par *idiomām*, ar daļēju pārsemantizējumu — par *frazēmām*. Pirmais apzīmējums (idiomas) ir plaši izplatīts, populārs, otrs (frazēmas) — diezgan nosacīts, nav arī populārs. Raksturīgāki ir frazeoloģismi ar pilnīgu pārsemantizējumu. Dalījumam ir galvenokārt teorētiska nozīme, praktiski — frazeoloģijas vārdnīcās frazeoloģismi tiek grupēti neatkarīgi no šīs īpatnības.

A. Kuņins, N. Amosova pārsemantizējumu saista ar semantiski strukturāla modeļa trūkumu¹. Ar semantiski strukturālu modeli tiek saprasts gramatiskās struktūras un savienojuma nozīmes vispārinājums. Brivos, nefrazeoloģiskos vārdu savienojumos realizējas nozīme, kas izriet no savienojuma gramatiskās struktūras un komponentu nozīmēm. Piemēram, savienojuma *rakstīt vēstuli* gramatiskā struktūra ir verbs plus lietvārds akuzatīvā. Savienojuma semantika izpaužas darbības un objekta attiecsmē. Vispārinot šo modeli, dabūjam formulu *rakstīt kaut ko*. Pēc šī strukturāli semantiskā modeļa var veidot līdzīgus vārdu savienojumus ar visiem tiem objektiem, kas loģiski pakļaujas verbam *rakstīt* — rakstīt ziņojumu, iesniegumu, pavēli, uzzīņu, dzejoli, grāmatu utt. Strukturāli semantiskā modeļa konkrētā nozīme izriet no verba un lietvārda leksiskajām nozīmēm. Dažādiem vārdiem ir dažādi objekti, piemēram, verbam *ēst* par objektu var būt tikai lietvārds, kas apzīmē kaut ko ēdamu, *dzert* — tikai lietvārds, kas apzīmē kaut ko dzeramu, *pazaudēt* — tāpat atbilstoši lietvārdi utt. Tā nonākam pie tipiskām šī modeļa nozīmēm.

Frazeoloģisms nav izmantojams par strukturāli semantisku modeli, t. i., paraugu, pēc kura var veidot līdzīgas strukturāli

¹ Кунин А. В. Английская фразеология. — М., 1970. — С. 93—97; Амосова Н. Н. Современное состояние и перспективы фразеологии // ВЯ, 1966, № 3, С. 68.

semantiskās vienības. Frazeoloģisma strukturāli semantiskā vienība ir vienreizēja (individuāla) parādība. Piemēram, frazeoloģisms *nokārt degunu* strukturāli ir veidots pēc iepriekšējā modeļa (verbs plus lietvārds akuzatīvā), tomēr semantiski šai struktūrai neatbilst darbības un objekta attiecsmes, savienojuma saturs šim modelim nepakļaujas, tam ir pilnīgi cita nozīme — neticēt saviem spēkiem, izjust mazdūšību, tāpat pilnīgs nozīmes pārsemantizējums. Savienojuma nozīme nav tipiska, tā ir unikāla. Nozīmes pārsemantizējumā, resp., neatkarībā no strukturāli semantiskā modeļa ir frazeoloģisma būtība.

Frazeoloģisms ir tradicionāls vārdu savienojums ar pilnīgu vai daļēju nozīmes pārsemantizējumu, citiem vārdiem — tradicionāls vārdu savienojums, kura saturs nepakļaujas strukturālai modeļēšanai.

Un tomēr praktiski noteikt frazeoloģismus, norobežot tos no nefrazeoloģiskiem vārdu savienojumiem nav viegli, jo frazeoloģija ir sarežģīta valodas parādība ar daudzām pārejas pakāpēm un problemātiskiem gadījumiem. Konkrētā materiāla analizē daudz var palīdzēt tādu pazīmju apzināšanās, kas neļauj savienojumu kvalificēt par frazeoloģisku. Norobežojoties ir vieglāk atrast vajadzīgo.

Kā izriet no frazeoloģisma būtības raksturojuma, par frazeoloģismiem nav uzlūkojami vārdu savienojumi, kuru nozīme veidojas analītiski — no komponentu nozīmēm. Ja var pierādīt, ka vārdu savienojuma nozīme veidojas analītiski, pēc strukturāli semantiska modeļa, tad tas nav frazeoloģisms. Tādi ir, piemēram, bieži lietotie savienojumi *iemest acis*, *pamest acis*, *uzmest acis*, *pacelt acis*, *pārļaut acis*, kā arī daudzi citi ar atvasinātām nozīmēm vai metaforisku lietojumu (*acis glāsta*, *apmiļo*¹). Nosakot frazeoloģismus, ir pilnīgi jāpārziņina komponentu leksiskās nozīmes. Par frazeoloģismiem nav uzlūkojami arī savienojumi ar retāk lietotām komponentu nozīmēm vai šauru saistāmību, piemēram, *gaisma svīst*, *saule lec*.

Ir diezgan daudz arī tādu vārdu savienojumu, kas var būt lietoti divējādi — gan tieši, gan frazeoloģiski, piemēram, *atmest ar roku*. Nozīme atklājas kontekstā, bet ne katreiz ir viegli, neapstrīdami noteikt, kā lietots vārdu savienojums.

Par frazeoloģismiem nav uzlūkojami vārdi ar metonīmisku vārda lietojumu. Bieži metonīmijās izmanto cilvēka ķermeņa daļu nosaukumus. Paša cilvēka vietā nosauc ķermeņa daļu, kam ir

¹ Plašāk par to sk.: Laua A. Vārdu semantiskā struktūra un frazeoloģija // Grām.: Verbu un frazeoloģismu saistāmība, — R., 1975, — 65.—76. lpp.

vistiešākais sakars ar raksturojamo parādību. Visbiežāk šādā veidā tiek lietoti vārdi *galva, pleci, sirds, deguns, mute* u. c. Piemēri:

Briesmīgs vārdu birums gāzās pār Jāņa galvu.

(Talcis A. Ko šalc piedulājs. — R., 1967. — 69. lpp.)

— *Viņu visi mīl. Un viņa deguns mākslas ziņā ir ļoti augsti vērtējams.*

(Strāls K. Likteņi. — R., 1970. — 17. lpp.)

Svarīgi šeit ir tas, ka metonīmiski lietots tikai vārds. Tātad attiecīgais saturs izriet no šī vārda. Un, ja arī pārējie vārdi izsaka tikai to, kas izriet no to nozīmēm, tad kopumā nekāda nozīmes uzslāņojuma, pārsemantizējuma nav un nav arī frazeoloģisma.

Frazeo'loģijā nebūtu iekļaujami savienojumi ar noklusētu kvalificējošu apzīmētāju. Tādu valodā ir diezgan daudz. Noklusētie apzīmētāji diezgan bieži ir ar pozitīvu saturu, piemēram, *autors ar vārdu* (slavenu, pazīstamu), *cilvēks ar galvu* (gudru), bet var būt arī negatīvi raksturojoši, piemēram, *nav vārdam vietas* (sliktam) vai neitrāli, piemēram, *cilvēks gados* (vecākos). Šāda tipa savienojumi nav uz'ūkojami par frazeoloģiskiem tāpēc, ka tie ir veidoti pēc modeļa — raksturotājas pazīmes noklusēšana. Veidojas noteikts vārdu savienojuma tips, un pēc tā valodas runātāji uztver noklusēto daļu un reizē visa savienojuma nozīmi.

Frazeoloģijā nav iekļaujamās stabilas vārdkopas, sastata vārdi, salikti termini, salikti nosaukumi.

1. Stabīlas vārdkopas latviešu valodniecībā ir nosacīts apzīmējums. Par stabīlām vārdkopām sauc nozīmes ziņā tuvu vārdu savienojumus, kas pieder pie vienas vārdšķīras, piemēram: *šīs tas, šāds tāds, šā tā, šad tad, šur tur, viens otrs, divi trīs, iekšā ārā, tupu rāpu* u. c. Starp atsevišķajiem vārdiem iespējams saiklis *un*, bet netiek lietots, rakstot nav arī komata. Stabīlās vārdkopas ir īpatnējas analītiskas formas, kurās ar diviem vārdiem izteikts ļoti ciešs vienots saturs — *augšā lejā, šad tad*. Dažreiz stabīlajām vārdkopām ir aptuvenuma nianse — *pieci seši*, dažreiz kāda cita — *cik necik* — *kaut cik, kā nekā* — *kaut kā*. Stabīlajām vārdkopām gramatikā nav dots īpašs nosaukums. Stabīlās vārdkopas atšķiras no frazeoloģismiem ar to, ka tiek veidotas pēc noteiktiem modeļiem un nav tēlainas.

2. Sastata vārdi ir leksikogrāfisks apzīmējums, gramatikā parasti runā par saliktām vārdšķīru vienībām. Ar tiem saprot dažādu vārdšķīru vienības, ko veido vairāki vārdi, piemēram, vietniekvārdi — *kaut kas, dažs labs, nezīn kas*, adverbji — *tiku tikām, atliku likām*, saikļi — *lai gan, kaut arī, tiklīdz kā*, partikulas —

tik un tā, tā kā tā, it kā, tā kā, interjekcijas — *ej nu ej, ak tu, tētīt*, u. c. Sastata vārdus no frazeoloģismiem var norobežot pēc to gramatiskās funkcijas, tie nav tēlaini.

3. Frazeoloģismu no salikta termina norobežo pēc tā pazīmēm, kas raksturo terminoloģismus, proti, termins ir vārds vai vārdu savienojums, kas apzīmē kādas zinātnes nozares jēdzienu. Tātad, ja vārdu savienojums apzīmē zinātnisku jēdzienu, tas nav frazeoloģisms, piemēram, *artikulācijas bāze* fonētikā, *saules dūriens* medicīnā, *zelta griezumš* ģeometrijā.

4. Salikti nosaukumi (leksikalizēti vārdu savienojumi), kas nosauc jēdzienu un nav par terminu uzskatāmi, piemēram: *jūras vārti*, *zelta kāzas*, *atvērto duroju diena*, *smagie metāli*. Ar saliktiem nosaukumiem ir izteikti daudzi īpašvārdi, piemēram, ģeogrāfiski nosaukumi — *Baltijas jūra*, *Zilais kalns*, dažādu iestāžu, organizāciju, uzņēmumu, svētku, literāru darbu, laikrakstu un citi nosaukumi, piemēram: *Zinātņu akadēmija*, *Zinību biedrība*, *Rīgas manufaktūra*, *Pirmais Maijs*, *Rainis «Vētras sēja»*, *«Latvijas Jaunatne»*.

Beidzot apskatu par frazeoloģijas objektu, aplūkosim tradicionāli dēvēto jautājumu par frazeoloģijas apjomu. Tas ir stridīgais jautājums par sakāmvārdu un parunu ietilpināšanu frazeoloģijā vai atstāšanu ārpus tās. Daļa frazeologu sakāmvārdus un parunas atzīst par frazeoloģijas piederumu, daļa — neatzīst. Tas ir pastāvīgs strīdu objekts. Sakāmvārdiem kā folkloras žanram ir sava specifika, kāda nepiemīt frazeoloģismiem kā valodas vienībai. Sakāmvārdiem ir savs idejiskais saturs, tie pauž kādu atzinumu, tautas gudrību. Tādējādi tie būtu norobežojami no frazeoloģismiem kā valodas vienībām, kas līdzīgi vārdam izsaka kādu nozīmi un ir teikuma būvmateriāls. Tomēr sakāmvārdi bieži tiek izmantoti runas procesā kā standartformulas kāda konkrēta gadījuma vispārināšanai. Piemēram, lai uzsvērtu domu, ka pati par sevi nenozīmīga parādība, sākums ir bijis par cēloni kaut kam lielumam, svarīgam, izmanto sakāmvārdu: *Mazs cinitis gāz lielu vezumu*. No šī viedokļa daļa valodnieku sakāmvārdus ieskaita frazeoloģijā. Daži valodnieki, piemēram, A. Kuņins, iesaka šādu diferenciāciju — sakāmvārdus, kas domu izsaka tieši, piemēram, *Nepateicība* — *pasaules alga*, neuzlūkot par frazeoloģismiem, bet sakāmvārdus, kas domu izsaka tēlaini, piemēram, *Neaizber veco aku*, *kamēr jauna nav izrakta*, uzlūkot par frazeoloģismiem. Taču sakāmvārdu būtību nemaina tas, vai tie izteikti tieši vai tēlaini, tie tomēr paliek noteikta idejiska satura nesēji un nav, manuprāt, valodas vienības, bet tautas daiļrades produkts. Tomēr daļai sakāmvārdu ir iespēja frazeologizēties, piemēram, *kalt dzelzi*, *kamēr karsta*.

Sarežģītāka ir problēma ar parunām. Parunas pēc savas būtības vairāk ir izteiksmes līdzeklis nekā noteikta idejiskā satura paudējas. Tās raksturo kādu parādību bez saistījuma ar konkrētu objektu. Piemēram, ja sakām *gari mati, īss padoms*, tad vienmēr tiek domāta kāda persona. Tāpēc teiciens *vīrs kā ozols* jēgu iegūst tikai tad, ja to attiecina uz kādu konkrētu personu — N ir vīrs kā ozols. Pats par sevi tēlainais salīdzinājums tikai izsaka iespējamu cilvēka auguma pazīmi. Tādējādi parunas ir tuvas frazeoloģijai, īpaši tās, kas izteiktas salīdzinājuma formā. Saistījums ir tik ciešs, ka šie valodas veidojumi pieder tiklab folklorai, kā frazeoloģijai. Salīdzinājuma tipa parunas šai darbā netiks šķirtas no frazeoloģiskiem salīdzinājumiem vispār.

Pēc jaunākajiem atzinumiem, frazeoloģijā neietilpina arī spārotus izteicienus un aforismus kā noteiktas domas, idejas paudējus.

PĀRSEMANTIZĒŠANAS LĪDZEKĻI, FRAZEOLŌĢISMU MOTIVĀCIJA

Frazeoloģisma būtība ir saturā, kas stāv pāri komponentu leksiskajām nozīmēm, t. i., pārsemantizējumā, bet frazeoloģismi nav nejausi vārdu savienojumi. Frazeoloģija ir tā valodas daļa, kurā visuzskatāmāk atspoguļojas tautas un cilvēces vēsture, cilvēka pieredze, objektīvā īstenība, noteikta pasaules uztvere. Frazeoloģijas pamatā ir objektīvās īstenības vērojumi īpatnējā, visbiežāk tēlainā atspoguļojumā. Tēlainība ir viens no semantiskās pārveidošanas paņēmieniem un blakus tradicionālītai noder par frazeoloģiskuma rādītāju. Pārsemantizējuma pamatu veido vārdu savienojums ar savu tiešo saturu, bet frazeoloģisma nozīme ir cita, tomēr tai ir sakars ar tiešo saturu un asociācijām ar to. Jo konkrētākas nozīmes vārdi veido frazeoloģismu un skaidrāki ir sakari starp vārdos izteikto tiešo saturu un frazeoloģisma nozīmi, jo frazeoloģisms ir tēlaināks, poētiski spilgtāks, ekspresīvāks. Spilgti, tēlaini ir, piemēram, frazeoloģismi: *spēlējas kā kaķis ar peli; vietām kā oda zarna, vietām kā cīruļa galva* — par nevienmērīgu vērpumu, vijumu, arī *kā atspole*. Frazeoloģismi *par katru cenu, kaķa mūžs* iztēli gandrīz nerosina. Tēlainībā, ekspresivitātē ir frazeoloģisma kā valodas vienības spēks un pamats frazeoloģijas pastāvēšanai. Tā ir frazeoloģijas vislielākā vērtība.

Galvenie tēla veidošanas paņēmieni frazeoloģijā¹ ir poētiskā aplūkojamie valodas tēlainās izteiksmes līdzekļi — tropi un sa-

¹ Sk. Кудиркене Л. Образ и значение глагольной фразеологии литовского и латышского языков / Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. — Вильнюс, 1976.

līdzinājums. Taču frazeologismu neveido atsevišķi tēlaini lietots vārds, bet gan vārdu savienojums, resp., glezna.

Kā frazeologisma tēlainais pamats visbiežāk ir izmantota metaforiska glezna. To parādību loks, kas tiek izmantots frazeologismos, ir plašs un praktiski neierobežots. Tas skar cilvēku visās viņa darbības sfērās un attieksmēs, kā arī dažādus viņa novērojumus. Tēli var būt ņemti no reālās dzīves īstenības, no dažādām dzīves jomām, piemēram, *griezt ceļu, pievilkt grožus, likt kāju priekšā, ar pilnām burām* u. c. Šādi savienojumi ir brīvu (nefrazeologisku) vārdu savienojumu homonīmi, bet konteksts ļauj viegli izšķirt, kad tie lietoti tiešajā nozīmē, kad frazeoloģiski. Frazeoloģiskās nozīmes ir savienojuma tiešajā nozīmē. Izprotot konkrētā savienojuma jēgu, noskaidrojam frazeologisma nozīmi. Nozīmes un tēla sakars ir asociatīvs. Tēls izraisa asociācijas ar kaut ko līdzīgu cilvēka rīcībā, viņa attieksmēs pret citiem cilvēkiem. Savienojuma tiešā nozīme ir konkrēta, frazeoloģiskā — abstrakta.

Aplūkotie piemēri ir ļoti skaidri tai ziņā, ka tēli veido reāli iespējamās situācijas, tajās nav nekā loģiski neiespējama, nekā hiperboliska. Frazeologisms ir nefrazeologisma homonīms, bet šādi frazeoloģismi nav vienīgie iespējamie.

Ir arī tādi frazeoloģismi, kuru metaforiskajā gleznā ir kaut kas reālajai īstenībai neatbilstošs, loģiski neiespējams, hiperbolizēts, piemēram, *kārt zobus vadzi, norit krupi, taisīt no oda ziloni* u. c. Šie vārdu savienojumi eksistē tikai kā frazeoloģismi, tiem nav homonīmisku nefrazeologisku vārdu savienojumu. Tomēr frazeologisma nozīme tiek uztverta caur komponentu izteikto saturu (tiešo nozīmi) uz asociatīvu sakaru pamata. Šādu frazeologismu tēli ir zināmā mērā ekstravaganti un paši frazeoloģismi ļoti ekspresīvi. Tekstā tie viegli atrodami.

Samērā maz ir frazeologismu, kuru pamatā simboliskas gleznas. Te pieder vārdu savienojumi, kas sakņojas simboliskā darbībā, bet ir atrāvušies no konkrētās darbības tiešā apzīmējuma un izsaka tikai simbola saturu, jēgu, piemēram: *pacelt baltu karogu, pacelt rokas, iedegt zaļo gaismu* u. c.

Līdzīgi šeit ieskaitāmi arī tie frazeoloģismi, kuru pamatā ir bijis noteikts rituāls. Pats rituāls vairs netiek realizēts, saglabājies tikai vārdu savienojums ar sākotnējo simbolisko saturu vai tā pārveidojumu, piemēram, *mest cimdus*.

Metonīmisku frazeologismu nav sevišķi daudz. Visbiežāk tie ir frazeoloģismi, kuros ar kāda procesa, darbības daļu, piemēram, sākumposmu, tēlaini raksturots viss process, piemēram, *pielikt roku kaut kam, spert kāju, biežāk nespert kāju kaut kur, pacelt cepuri* u. c. Nozīmju tematika metonīmiskajiem frazeoloģismiem

ir diezgan šaura. Visbiežāk šādi frazeoloģismi apzīmē iešanu, ierašanos kaut kur, piemēram, *nerādīt ne acu u. c.*, piedalīšanos, piemēram, *nepakustināt ne pirkstu kā labā*, riskēšanu, piemēram, *likt galvu ķīlā*, nāvi, piemēram, *nolikt galvu*, tāpat atsevišķas grūti vispārināmas nozīmes.

Perifrāze ir kādas parādības tēlainis apraksts, piemēram, *lais- ties slīpi, aiz restēm, iet arklam pakāļ*.

Hiperbola — tēlainis pārspīlējums lieluma, nozīmības ziņā, piemēram, *gāzt kalnus, noēst matus no galvas, mati ceļas stāvus, mute līdz ausim*. Hiperbola ļoti bieži ir saistīta ar metaforu, me- tonīmiju.

Litota — pretējs paņēmieni hiperbolai — pārspīlējums niecī- guma, neiespējamības ziņā, piemēram, *nepacelt ne salmiņa, neva- rēt pār lūpu pārspļaut, ne sapnī, neredzēt kā savas ausis*.

Ironija, piemēram, *droša vieta, taisns kā zirga loks*.

Epitets, piemēram, *daiļais* (skaistais, vājais) *dzimums, stiprais dzimums, čūsku* (odžu) *midzenis*.

Salīdzinājums kā tēla veidošanas paņēmieni frazeoloģijā ir ļoti parasts, piemēram, *vesels kā rutks, kluss kā pelīte, mēms kā zivs, naudas kā pelu, kā pie Bābeles torņa, strādā kā zirgs, bērt kā pupas, kā akā iekritis u. c.* Atšķirībā no pārējiem tēlainās iz- teiksmes līdzekļiem salīdzinājumam ir īpaša gramatiskā struk- tūra, ko raksturo salīdzinājuma partikula *kā*. Tie tiks aplūkoti īpaši.

Tādi ir galvenie tēla veidošanas paņēmieni frazeoloģijā.

Tālāk pievērsīsimies jautājumam, kam ir īpaša vieta frazeolō- gijas tēlainībā.

Aplūkojot metaforiskos frazeoloģismus, redzējām, ka tie var būt gan brīvu vārdu savienojumu homonīmi, gan arī tādi, kam at- bilstošu brīvu vārdu savienojumu valodā nav. Kaut gan viena un otra frazeoloģisma nozīmei ir sakars ar savienojuma tiešo nozīmi, tomēr noteiktā tekstā tas funkcionē tikai ar savu frazeoloģisko nozīmi. Līdzīgas attieksmes varētu būt arī frazeoloģismos, kuru pamatā ir cita veida tēlainība.

Ir arī tādi gadījumi, kad vārdu savienojums vienlaicīgi funk- cionē ar savu tiešo un frazeoloģisko nozīmi. Sevišķi daudz tādu ir starp somatiskajiem frazeoloģismiem, kas ar savu tiešo nozīmi raksturo cilvēka psihiskā stāvokļa ārējās izpausmes — gan ap- zinātas, gan neapzinātas, piemēram, *raustīt plecus, lauzīt rokas, kasīt pakausi, ieplest acis, muti atplētis u. c.* Ar savu tiešo nozīmi tie atspoguļo reālos žestus, mīmiku, un tai pašā laikā tie pauž arī šo žestu, mīmikas simboliku, t. i., saturu, kas nav pamatojams ar komponentu nozīmēm. Piemēri: *raustīt plecus* — paust izbrīnu, neziņu; *lauzit rokas* — paust izmisumu; *kasīt pakausi* — domāt.

Šādos vārdu savienojumus, kas reizē ir tieši un pārsemantizēti, daži valodnieki sauc par savienotiem frazeoloģiskiem homonīmiem¹.

Ne visas simboliskās darbības, to ārējās izpausmes kļūst par pamatu frazeoloģismam. Savienoto frazeoloģisko homonīmiju veido tikai tie vārdu savienojumi, kuru simbolika izaugusi līdz vispārinātam attiecīgās parādības apzīmējumam. Nav frazeoloģizēties, piemēram, darbības apzīmējums *pacelt roku*, kura simboliskā nozīmē ir pieteikties runāt, atbildēt. Pēc šī žesta mēs uzzinām cilvēka vēlēšanos runāt, atbildēt, bet neizmantojam šo vārdu savienojumu pašu par sevi ar nozīmi pieteikties runāt, atbildēt. Šis savienojums pats par sevi — bez konkrētās darbības — nevar izteikt tā simbolisko saturu.

Frazeoloģizējas tikai tie attiecīgo parādību apzīmējumi, resp. simboli, kas spēj atrauties no tiešās nozīmes — žesta, mīmikas tiešā realizējuma, tomēr žesta pausto saturu — simboliku uztveram, piemēram:

Andram tomēr vēl nebija lāga uzticības dzelzceļam un vilcieniem. Vecākie ļaudis par tiem raustīja plecus un grozīja galvas.

(Upits A. Zaļā zeme. — R., 1965. — 146. lpp.)

Tā kā savienotie frazeoloģiskie homonīmi vienlaicīgi saglabā arī savu tiešo nozīmi, tiem nepiemīt tik spilgta tēlainība kā frazeoloģismiem, kuros sakars ar tiešo nozīmi ir tikai asociatīvs, frazeoloģisma tēlainības nosacīts. Emocionāli ekspresīvā iedarbība šādiem frazeoloģismiem, kas reizē apzīmē gan reālu žestu, gan tā simboliku, ir vājināta. Šādi vārdu savienojumi ir it kā novalkāti, nodrāzti, bez poētiska mirdzuma, tāpēc to tēlainības mākslinieciskā vērtība ir niecīga. Šādu frazeoloģismu tēlainības potenciāls palielinās, ja frazeoloģisms pāraug žesta simboliku, iegūst plašāku vispārinājumu — jaunu nozīmi. Piemēram, frazeoloģismam *atmest ar roku* ar žesta simboliku saistītā nozīme (1. noz.) ir — paust vienaldzību, bezcerību. 2. noz. ir daudz plašāka un ļoti sazarota — atteikties no kaut kā iecerēta, nodomāta, iesākta; pārtraukt kaut ko darīt, ar kaut ko nodarboties; atstāt bez ievēribas, noraidīt, ignorēt.

Analizējot materiālu, bieži ir diezgan grūti nošķirt, kad t. s. savienotie frazeoloģiskie homonīmi lietoti tikai tiešajā nozīmē, kad — frazeoloģiskajā. Šādos gadījumos ir ļoti jāiedziļinās plašākā kontekstā. Jautājums latviešu valodniecībā nav plašāk

¹ Абrameц И. В. Современная омония в сфере фразеологии // ВЯ, 1969, № 2, 54—63.

pētīts¹, bet prakse ļauj izvirzīt dažas formālas pazīmes šādu frazeoloģismu nošķiršanai. Tā par frazeoloģismu liecina personas lietojums daudzskaitlī iepriekšminētajā A. Upīša piemērā ar *raustīt plecus, grozīt galvu*. Vienskaitļa lietojumā savienojuma nozīme ir tieša, piemēram:

Mieriņš vēl neziņā raustīja plecus. Nebija izšķīries, ko darīt.

(Fimbers K. Pelēkā zeme. — R., 1956. — 375. lpp.)

Arī lietojums infinitīvā var liecināt par frazeoloģismu, piemēram: *Par tādu jautājumu varēja tikai plecus paraustīt.*

Tikko aplūkotajiem somatiskajiem frazeoloģismiem piekļaujas simboliskie vārdu savienojumi ar saglabātu tiešo nozīmi, piemēram, *aiznest ar kājām pa priekšu*. Pēc sena bēru rituāla tā nes mirušo zārkā. Tāpēc šis savienojums reizē izsaka arī to, ka cilvēks ir miris, un tiek izmantots kā frazeoloģisms. Līdzīgi var funkcionēt arī tādi simbolisku darbību apzīmējumi kā *pacelt rokas, pacelt baltu karogu*. Abos gadījumos rodas t. s. savienotā frazeoloģiskā homonīmija.

Ja simboliskā darbība vai rituāls savu aktualitāti ir zaudejis, frazeoloģiskās homonīmijas nav — vārdu savienojums tiek lietots tikai kā frazeoloģisms un atspoguļo vienīgi kādreizējā simbola saturu, piemēram, *mest cimdu*.

Ir arī frazeoloģismi, kuros nav tēlainības spilgtuma, jo ir vājinājusies vārda leksiskā nozīme; frazeoloģisms izsaka galvenokārt kādas parādības pastiprinājumu, piemēram: *kā traks, kā nelabais, kā negudrs, kāda velna pēc, nederēt ne velnam* u. c.

Retumis frazeoloģismos ir izmantota vārdu spēle (kalamburs), piemēram: *vai gaisā, vai maisā; kā akā, kā makā; rubļi kā dubļi*.

Frazeoloģismu motivācija

No pārsemantizējuma pamatu izpratnes ir atkarīga frazeoloģismu motivācijas noteikšana, t. i., sakaru atklāšana starp savienojuma tiešo saturu un tā frazeoloģisko nozīmi. Ir frazeoloģismi, kur šis sakars viegli saskatāms. Tādus sauc par motivētiem frazeoloģismiem, bet ir tādi frazeoloģismi, kuru motivācija grūtāk saskatāma vai pat vispār nav nosakāma, tad runā par nemotivētiem frazeoloģismiem. Piemēram: frazeoloģisma *medus pods* nozīmi — kaut kas ļoti labs, iekārojams — motivē tas, ka medus no senlaikiem ir bijis vērtīgs, gards, ne tik viegli iegūstams pro-

¹ Pirmo salīdzināmās metodes mēģinājumu veikusi *Veinberga M.* Somaatilised frazeoloģismid ja nende vabasonalised vasted eesti ja lāti keeles. — *Fenno* — *ugristica*. — Tartu, 1976, Nr. 3, 107.—127. Соматические фразеологизмы и соответствующие им свободные словосочетания в эстонском и латышском языках. Резюме.

dukts, kas izmantots uzturā, bijis atzīts cienasts, arī ārstniecības līdzeklis u. tml. Frazeoloģismus *slinks kā maiss* (ļoti slinks), *slinkuma maiss* (sliņķis) laikam motivē maisa «pasivitāte»; maisi ir ceļami, nesami, no tā tad arī slinka cilvēka salīdzinājums ar maisu¹.

Vēl sarežģītāka ir, piemēram, frazeoloģisma *nebūt pirmoreiz ar pipi uz jumta* motivācija. Frazeoloģismā *viens pipis* lietvārds ir tikai vīriešu dzimtes formā, bet pirmajā (*ar pipi uz jumta*) to parasti uzskata par vārda *pipe* akuzatīvu. Nemotivēts šķiet vienkāršrunas frazeoloģisms *saiet dēlī* blakus motivētam frazeoloģismam *saiet grīstē* ar to pašu nozīmi.

Sākotnēji visi frazeoloģismi bijuši motivēti, ar savu skaidri izprotamu pamatojumu. Gadījumi, kad frazeoloģismu tiešais saturs nav izprotams, liecina, ka ir aizmirsti reālie sakari starp vārdiem, kas veido frazeoloģismu, un frazeoloģisma nozīmi. Nav senās pieredzes, nav seno priekšmetu, zūd senie ticējumi, nav pazīstamas bībeles lēģendas, mainās uzskati, rodas citas sociālas attieksmes, bet valodas formula ar savu vispārināto saturu ir saglabājusies.

Frazeoloģisma motivāciju dažreiz traucē uztvert novecojušies vārdi un nozīmes, piemēram, *laist ņekas vaļā* — sākt skriet (ļeka — kājas virspuses pacēlums — ME 11 534, LLVV 5, 29 — nozīme atsevišķi nav dota, rādīta tikai vārdu savienojumā). *Plānā galdiņa urbējs*: 1. Slaists. 2. Cilvēks, kas nestrādā fizisku darbu; *kā galds* — ļoti līdzens, gluds (bieži) par ceļu; *kā pa galdu* — viegli, labi (ja ceļš ir līdzens). Šais frazeoloģismos lietota vārda galds novecojusi nozīme — dēlis.

Frazeoloģisma tēlainība atklājas no savienojuma tiešajā nozīmē, tāpēc nemotivētie frazeoloģismi daudz zaudē no savas ekspresivitātes un pārvēršas par nosacītām, abstraktām formulām bez poētiska valdzinājuma. Zīmīgi, ka LLVV *laist ņekas vaļā* nav atzīts par frazeoloģismu, dots tikai kā vārda *ņekas* lietošanas ilustrācija.

¹ Par noteiktas frazeoloģismu grupas motivāciju sk.: *Rotkale R.* Somatiskie frazeoloģismi P. Šmita «Latviešu pasakās un teikās» / Diplomdarbs. — R., 1971; *Kausiņa S.* Frazeoloģismi ar meteoroloģisko parādību nosaukumiem / Diplomdarbs. — R., 1972; *Riņķe G.* Latviešu valodas frazeoloģiskie salīdzinājumi / — R., 1971, Diplomdarbs. Tajā aplūkoti salīdzinājumi ar faunas nosaukumiem. Tie rāda, ka salīdzinājumi atspoguļo tās faunas pārstāvju īpašības, ko cilvēks vislabāk novērojis. Katras frazeoloģismu grupas sākumā dots īss reālijas raksturojums, akcentējot tās parādības, kas guvušas atspoguļojumu salīdzinājumos. Līdzīgi motivāciju meklējusi *D. Žukova*. Frazeoloģismu semantiskā analīze (flora) / Diplomdarbs. — R., 1976.

FrazeolŌgisma izpratne un nozīmes motivācija ir saistīta ar to reāliju pazīšanu, kas izmantotas frazeolŌģijā. Reālijas plašā izpratnē ir vispirms tīri konkrēti priekšmeti un parādības, kam ir sakars ar cilvēku pašu, ar dabu, ar darbu, ar sabiedriskām attiecībām, ar dažādām kultūras jomām. FrazeolŌgismu grupēšana pēc tajos ietvertajām reālijām ir noderīga frazeolŌgismu nozīmes izpratnei, dod arī ieskatu par reālijām pašām, to vietu un nozīmību reālajā dzīvē.

Visplašāko grupu veido frazeolŌģismi, kuru pamatā ir vērojumi par cilvēku — par viņa ķermeņa daļu darbību, par psihisko stāvokli, par psihiskā stāvokļa ārējām izpausmēm — žestiem, mīmiku, balsi intonāciju u. tml., piemēram: *nemt kājas pār pleciem, rokas nolaižas, atmet ar roku, nepamirkšķinot ne aci; pa vienu ausi iekšā, pa otru ārā* u. c. FrazeolŌģismus ar cilvēka, arī dzīvnieka ķermeņa daļu nosaukumiem sauc par somatiskajiem (gr. soma — ķermenis; somatisks — ķermenisks, uz ķermeni attiecīgs). Šie frazeolŌģismi veido vienu no senākajiem frazeolŌģijas slāņiem, un tiem līdz šim pievērsts visvairāk uzmanības¹. Visbiežāk frazeolŌģismos (pēc «Latviešu frazeolŌģijas vārdnīcas» materiāliem) izmantoti šādi vārdi: *acs* — 118 frazeolŌģismos, *roka* — 115, *galva* — 112, *kāja* — 87, *sirds* — 64, *deguns* — 58 frazeolŌģismos.

Otra plaši izplatīta grupa ir frazeolŌģismi ar faunas nosaukumiem². Kāda dzīvnieka tipiska parādība tēlaini tiek piedēvēta cilvēkam, raksturo viņa ārējo izskatu, īpašības, konkrētu rīcību, dažādas situācijas. Visbiežāk (pēc «Latviešu frazeolŌģijas vārd-

¹ Balčuna A. Somatiskie frazeolŌģismi ar vārdiem Deguns, lūpas, mute, mēle, zobi / Diplomdarbs. — R., 1972; Kagainē E., Rāģe S. Dažas paralēles latviešu valodā un kaimiņvalodās somantisko frazeolŌģismu veidošanā / Grām.: Vārda semantika. — R.: Zinātne, 1971. — 97.—146. lpp.; Kagainē E., Rāģe S. Некоторые параллели соматических фразеологизмов в языке латышей и их соседей // В кн.: Взаимосвязи балтов и прибалтийских финнов. — Рига: Зинатне, 1970. — С. 171—189.

Lipškiene J. Lietuvju kalbos somantiniai posakiai / Su galvos daliu pavadini-
mais. — Vilnius: Nokslas, 1979; Vakk F. Suured ninad mürdsid päid...
Tallinn; Valgas. — 1970 (igauņu valodā ar rezumējumu krievu valodā); Vein-
berga M. Somatiskā frazeolŌģija latviešu un igauņu valodā, roka, kāja /
Diplomdarbs. — R., 1971.

² Bērziņa R. FrazeolŌģismu semantiskā analīze. Lielie meža un mājdzīv-
nieki / Diplomdarbs. — R., 1976; Deviķe V. FrazeolŌģismu semantiskā analīze.
Sīkā fauna / Diplomdarbs. — R., 1976.

nīcas») frazeolģismos izmantoti šādi vārdi: *suns* — 27 frazeolģismos, *kaķis* — 27, *zirgs* — 25 un *vilks* — 22 frazeolģismos.

Diezgan daudz frazeolģismu ir ar floras nosaukumiem¹.

Frazeolģismi kā valodas vienības var rasties un funkcionēt vienā noteiktā valodā, var būt pārņemti kā kalki no citām valodām tieši vai ar starpniekvalodām. No cilmes viedokļa runā par frazeolģismu avotiem, reizēm arī par frazeolģismu etimolģiju. Jautājumu sarežģī tas, ka vienādi frazeolģismi vairākās valodās var būt radušies savstarpēji neatkarīgi un var būt arī aizgūti — tieši vai pastarpināti no kāda pirmavota. Nemot to vērā, frazeolģijas avotu noteikšana ir ļoti grūts un brīžiem pat neatrisināms uzdevums. Mēģinājumi noteikt frazeolģisma cilmi pa lielākai daļai ir fragmentāri un publicēti dažādos ar frazeolģiju saistītos izdevumos. Nedrīkst aizmirst arī to, ka pats frazeolģijas jēdziens nav guvis vienotu izpratni. Darbi, kuros runāts par vācu un krievu frazeolģiju², netieši palīdz risināt cilmes jautājumus arī latviešu frazeolģijā, jo ar šīm divām valodām mūs saista senī un dziļi kultūras sakari, kas atstājuši pēdas arī valodā. Jaunākajā laikā ir parādījušies pirmie mēģinājumi izveidot etimolģisku frazeolģijas vārdnīcu³.

Jautājums par latviešu frazeolģijas avotiem latviešu valodniecībā maz pētīts. Ir tikai latviešu un citvalodu frazeolģijas tulkojošās vārdnīcas un mēģinājumi salīdzināt latviešu frazeolģismus ar citu valodu frazeolģismiem⁴, tāpēc jautājumu var tikai ieskicēt.

Latviešu frazeolģija radusies dzīves dažādās jomās. Galvenais tās avots ir dzīvā tautas sarunu valoda, piemēram: *strēbt karstu putru* — *karstas putras strēbējs, garā diena, ne cepts, ne vārīts, ņemt kājas pār pleciem, izskrien kā vilks caur Rīgu, kā atspole, gabals nenokritis, uz aci, dzisināt (dzēsēt, dzesināt) muti,*

¹ Zukova D. Frazeolģismu semantiskā analīze. Flora / Diplomdarbs. — R., 1976.

² Borchardt-Wustmann-Schoppe. Die sprichwörtlichen Redensarten im deutschen Volksmund. — Leipzig, 1955; Ашукин Н. С., Ашукина М. Г. Крылатые слова. — М., 1960²; Максимов С. Крылатые слова. — М., 1955; Михелсон М. И. Русская мысль и речь. Свое и чужое / Опыт русской фразеологии. — СПб., 1912.

³ Лепешев И. Я. Этимологический словарь фразеологизмов / На белорусском языке. — Минск, 1981; Шанский Н. М., Зимин В. И., Филиппов А. В. Опыт этимологического словаря русской фразеологии. — М., 1987.

⁴ E. Kagaines un S. Raģes raksti par somatisko frazeolģiju, Ļ. Orlovskas kand. disertācija, L. Kudirkienes kand. disertācija, M. Veinbergas diplomdarbs un raksts par somatiskajiem frazeolģismiem (vīsi jau minēti).

saule ar zobiem, salms (salmiņš) pārdeg, nepacelt ne salmiņa. Ipaši pētījama būtu izlokšņu frazeoloģija. Ir frazeoloģismi, kuru avots meklējams latviešu folklorā, piemēram: *iet soļus skaitīdams* — no tautasdziesmas, *galdiņ, klājies!* — no pasakas, no ticējumiem — *melns kaķis pārskrien pār ceļu, kā mēmo biezputru ēdis*. Ir frazeoloģismi, kas atrodami literāros sacerējumos, — *savs kaktiņš, savs stūritis zemes* (no J. Purapuķes romāna ar tādu pašu nosaukumu 1898. g.).

Līdzās nacionālas cilmes frazeoloģismiem nozīmīgu vietu ieņem frazeoloģiskie kalki, t. i., frazeoloģismi, kas pārņemti no citas valodas, tos vārdu vārdā tulkojot savā valodā. Sos frazeoloģismus mēdz saukt par frazeoloģiskiem aizguvumiem. Tie var būt lokāli un internacionāli. Eiropas areāla valodās internacionālo frazeoloģismu galvenie avoti ir Bībele un antīkā literatūra. Tā tas ir arī latviešu valodā. Daži piemēri bibilismiem¹: *kaisīt pelnus uz galvas, gaidīt kā uz ūdens kustēšanos, kā pie Bābeles torņa, mest pirmo akmeni, nomētāt ar akmeņiem*. Antīkā mitoloģija, literatūra un vēsture devusi, piemēram, šādus frazeoloģismus: *Ahileja papēdis, Prokrusta gulta, strīda ābols, Trojas zirgs, kā Cerbers, pāriet Rubikonu*. Bez minētajiem internacionālismu avotiem ir arī citi, bet to devums ir ievērojami mazāks un paši frazeoloģismi vāji apzināti, piemēram, *cinities ar vējdzirnavām* — no spāņu literatūras (M. de Servantesa romāns «Dons Kihots»), *neglītais pilēns, karalis ir kails* — no dāņu literatūras (H. K. Andersena pasakas), *pēc mums kaut vai ūdensplūdi* — no franču valodas, *zilās asinis* — sākotnēji spāņu valodā, pēc tam franču valodā, tad krievu valodā — *голубая кровь*, tālāk latviešu valodā.

Runāt par lokālajiem frazeoloģismu aizguvumiem pētīšanas apstākļu sarežģītības dēļ gandrīz nav iespējams. Latviešu frazeoloģijā nevar neparādīties lībiešu un igauņu valodas ietekme, bet par to nav attiecīgu pētījumu. Krievu un vācu frazeoloģiskie aizguvumi latviešu valodā tāpat nav pierādīti. Droši varam nosaukt tos, kas ienākuši no literatūras, piemēram, no krievu literatūras — *kā vāvere ritenī, lāča pakalpojums* (no I. Krilova fabulām), *mirušās dvēseles* (no N. Gogoļa poēmas). Vienādi frazeoloģismi vēl nav liecība par aizguvumu. Viegļāk ir spriest par tiem, kaš latviešu valodā ir samērā nesen ienākuši. Krieviskas cilmes aizguvumi šķiet, piemēram, *mazgāt galvu* — *мыть голову*, *kā sniegs uz galvas* — *как снег на голову*, *savilkt galus kopā* — *свести концы с концами*. Par tādu var uztvert arī *ar baltiem*

¹ Tajos orientēties, tos izprast (bez pašas Bībeles) palīdz *Kosidovska Z.* — Bībeles stāsti. — R. : Zinātne, 1978; un *Evaņģēlistu stāsti.* — R. : Zinātne, 1982.

diegiem šūts — *шито белыми нитками*, kas, izrādās, ir kalks no franču valodas. Pašreiz no krievu valodas laužas iekšā latviešu valodā *mest akmeni kāda dārzā* — *бросить камень в чей-либо огород*, kas ir arī kalks no franču valodas. Tāds ir arī frazeoloģisms *за словом в карман не лезет* (cilmi neizdevās noskaidrot), kur verbs latviski tiek dažādi tulkots — *nelist, nemeklēt* un citādi. Latviešu valodā plaši lietotais un formā stabils frazeoloģisms *nav uz mutes kritis* tieši atbilst vācu valodas frazeoloģismam *nicht auf dem Mund gefallen sein*. Kalki vienmēr jāvērtē no valodas kultūras viedokļa. Nav pieņemams kalks no krievu valodas *nerādīt savu degunu* — *носа не казать*, tāpat *zaķa dvēsele* — *заячья душа*, kurus reizēm gadās sastapt jaunākajā literatūrā, latviskie ekvivalenti ir *nerādīt ne acu (acis), jēra dvēsele*. Problemātisks ir kalks *kas mani rāva aiz mēles* — *кто меня за языком тянул*, kaut gan tas ir plašāk izplatīts. Tāds pats ir no vācu valodas aizgūtais kalks *mājiens ar sētas mietu* — *ein Wink mit dem Zaunpfahl*. Latviešu valodā nostiprinājušies ar vācu valodu kopēji frazeoloģismi, iespējami kalki¹, piemēram: *zem četrām acīm* — *unter vier Augen*, *par sviestmaizi* — *für ein Butterbrot*, *pazit kā raibu suni* — *jemand ist bekannt wie ein bunter Hund*, *tur tas suns aprakts* — *da liegt der Hund begraben*, *staigā kā kaķis ap karstu putru* — *wie die Katze um den heißen Brei herumscheichen*. Latviešu valodā sastopami arī tādi frazeoloģismi, kuros ir gan krievu, gan vācu valodas ietekme, piemēram: (kādam) *ir zobs* (uz kādu) — *иметь зуб против кого-либо*, *jemand hat einen Zahn auf jemanden*, kas savukārt tiek uzskatīts par kalku no franču valodas. Ir arī šķietami kalki, kuros reizē ir kas tāds, kā nav ne vienā, ne otrā valodā, piemēram: *mest sprunguļus riteņos* (*pa kājām, ceļā*) — *бросать палки под колеса, einen Knüppel zwischen die Beine werfen*. Tādi, kas ir kopēji ar krievu valodu un varētu būt kalki, ir, piemēram: *izjust (izbaudīt) uz savas ādas* — *испытать на своей шкуре, rokas nolaižas* — *руки опускаются, apvārdot zobus* — *заговаривать зубы*.

Jāsecina, ka ir ārkārtīgi sarežģīti noteikt frazeoloģisma pirmavotu un starpniekvalodu.

FRAZEOLŌĢISMS KĀ SEMANTISKA VALODAS VIENĪBA

Frazeoloģisms, tāpat kā vārds, ir noteikta nojēguma izteicējs, nozīmes ziņā tas ir tuvs vārdam, par ko viegli pārliecināties, ieskatoties skaidrojošās vārdnīcās — dažs vārda skaidrojums ir

¹ Vismaz spriežot pēc grāmatas *Wustmann-Schoppe-Borchardt. Die sprachwörtlichen Redensarten im deutschen Volksmund*. — Leipzig, 1955.

sarežģītāks par frazeoloģisma skaidrojumu, un otrādi. Frazeoloģisms, nebūdams valodas pamatelements, sazināšanās procesā veido vārdam līdzīgas funkcijas, reizē poētiski papildinot leksikas iespējas, piešķirot izteiksmei spilgtumu.

Frazeoloģisma nozīme

Vairums frazeoloģismu ir ar vienu nozīmi — monosēmiski, piemēram, *celt vai debesīs, nokārt degunu, ar gariem zobiem, pa galvu pa kaklu, kā dzeltis, kā pa miglu, kā bulta, līdz kapa malai, ne aci durams, čigānu saule; pa vienu ausi iekšā, pa otru ārā, gabals nenokritis*. Polisēmija frazeoloģijā nav tik plaši izplatīta kā leksikā. Tas tāpēc, ka frazeoloģisms pēc savas ārējās struktūras ir vārdu savienojums, kurā ir nozīmes uzskaņojums tam, ko izsaka komponentu leksiskās nozīmes, t. i., pilnīgs vai daļējs pārsemantizējums, kas apgrūtina nozīmes tālāku attīstību. Tāpat kā leksikā, arī frazeoloģijā polisēmiski mēdz būt frazeoloģismi, kas tiek bieži lietoti. Tā, piemēram, frazeoloģismam UZ PEDĀM (ekscerptu skaits 500) ir divas nozīmes: 1. Tūlīt, acumirkli, nekavējoties. 2. Ļoti tuvu aiz muguras, sekojot, neatkāpjoties. Bet frazeoloģismam UZ KARSTĀM PĒDĀM (ekscerptu skaits — 200) ir tikai viena nozīme: Tūlīt, acumirkli, nekavējoties. Plašāka polisēmija vērojama verbāliem frazeoloģismiem. Piemēri: LAUZI KAKLU. 1. Kritot sasisties; nosisties. 2. Piedzīvot pilnīgu neveiksmi. BŪT PIE ROKAS. 3. pers. 1. Būt viegli pieejamam, paņemamam. 2. Būt kāda rīcībā, piederēt. 3. Būt viegli atsaucamam apziņā. 4. Būt tuvumā, vajadzības gadījumā palīdzēt. IET PIE SIRDĀS, 3. pers. 1. Patikt, būt pa prātam. 2. Garšot. Un vēl divas novec. nozīmes. IET SAVU CEĻU. 1. Neļauties citu ietekmei, būt patstāvīgam. 2. Iet savās ikdienas gaitās. 3. 3. pers. Ritēt savā dabiskā gaitā. AIZIET GARU CEĻU. 1. 3. pers. Tikt nozagtam. 2. Aizklīst tālu pasaulē, pazust no redzesloka.

Minētajos piemēros frazeoloģisma nozīme izriet no frazeoloģisma tēla, ir patstāvīga, to viegli uztveram pašu par sevi. Daļai frazeoloģismu nozīme vāji asociējas ar frazeoloģisma tēlu un izsaka galvenokārt kādas parādības (bieži negatīvas) pastiprinājumu, augstu intensitātes pakāpi, kas izsakāma ar vārdiem *ļoti, pilnīgi, pavisam, ārkārtīgi* u. tml. Nozīmes konkrētais saturs atklājas vārdos, uz kuriem frazeoloģisms attiecas. Šādu nozīmi sauc par pastiprinājuma jeb pakāpes nozīmi¹. Pastiprinājuma

¹ Назарян А. Г. Фразеология современного французского языка. — М., 1976. — С. 116—117; Жуков В. П. Русская фразеология. — М., 1986. — С. 144—145.

nozīme ir daļai frazeoloģisko salīdzinājumam, piemēram, KĀ NE-LABAIS — ļoti (bargs, ātrs, skops, nekaunīgs, stiprs, drošs u. c.); pārmērīgi (skrien, drāžas, lec, sit, sper, spārdās, virpuļo, put, brēc, krāc, lādas, lamājas, strādā, dejo u. c.); KĀ NĀVE — pavisam, ārkārtīgi (bāls, ļauns, neglīts, velkas u. c.), arī daļai adverbiālu frazeoloģismu ar prepozīciju *līdz, uz*, piemēram, LĪDZ NĀVEI — ārkārtīgi (nogurt, piekust, nomocīties, noraizēties, apnikt, pār-bīties, nobaidīt, nodzīt, ienīst, aizskart u. c.), LĪDZ KAULAM — ļoti (izsalties, sāpēt, sūrstēt, izmērcēt, izjust, dzelt u. c.), UZ NEBĒDU — ārkārtīgi (dzert, kliegt, dancot, melot, viltot, nopli-cināt, zaļot, smaržot, salt, puteņot u. c.) un dažādiem citas struk-tūras frazeoloģismiem. Polisēmiskiem frazeoloģismiem var būt gan patstāvīga, gan pastiprinājuma nozīme, piemēram, LĪDZ KAKLAM. 1. Līdz apnikumam, neciešami, nepatīkami (ar saitiņu *būt* izteicēja funkcijā). 2. Ļoti, pavisam, pārmērīgi, visaugstākā pakāpē (apnikt, apriebties, pieēsties, nobristies u. c.), ļoti daudz (darba, darišanu, nebūšanu u. c.).

Svarīga frazeoloģisma nozīmes sastāvdaļa ir ekspresivitāte, kas dabiski izriet no frazeoloģijas būtības, tās pastāvēšanas pa-mata — tēlainības. Tāpēc lielākas vai mazākas ekspresijas poten-ces ir ikvienam frazeoloģismam; reizē ar denotatīvo komponentu (jēdzienisko saturu) izpaužas konotatīvais komponents (ekspre-sija). No stilistiskās ekspresijas viedokļa visvairāk ir sarunva-lodas frazeoloģismu, jo frazeoloģismu galvenais avots un parastā lietošanas sfēra ir sarunvaloda. Sarunvalodas frazeoloģismi ir, piemēram, *likt aiz auss, tīt ap pirkstu, ieliet ar karoti mutē, sacelt spuras, celt degunu augstu, uz aci, līdz ar nagiem, vienā rāvienā, kā piektais ritenis, ne cepts, ne vārīts; medus pods, nelīdz ne zāles, ne plāksteris; uguns pakulās*.

Sarunvalodas frazeoloģismiem bieži piemīt arī emocionāla eks-presija, galvenokārt negatīva, piemēram: *izzist no pirksta*, niev., *pazit kā raibu suni*, niev., *plānā galdiņa urbējs*, niev., *līdz pastar-dienai*, iron., *galdiņ, klājies!* iron. Retāk sastopami frazeoloģismi tikai ar emocionālu nokrāsu, kas ir biežāk negatīva, piemēram, *ar putām uz lūpām*, niev., *kā iebraucamā vieta*, niev., *taisns kā zirga loks*, iron.

Ir arī frazeoloģismi ar vienkāršrunas nokrāsu, to avots ir vienkāršruna, un tajā šie frazeoloģismi tiek plaši lietoti. Kā vien-kāršrunas stila piederums vārdnīcās tiek ievietoti ar lielu atļasi. Vienkāršrunas frazeoloģismi ir ļoti ekspresīvi, tiem piemīt spilgta tēlainība un spēcīga negatīva emocionāla nokrāsa. Tie ir rupji, vulgāri, bieži izraisa neestētiskus priekšstatus. Tā ir galvenā vien-kāršrunas frazeoloģismu pazīme, piemēram, *ķert uz mušpapira*,

lauzt sprandu (kādam), atstiept kājas, asti nolaidis, aste zem blūka.

Tuvi vienkāršrunas frazeoloģismiem ir žargona frazeoloģismi, piemēram, *pasaules naba, kartupeļu medālis, nolikt ķelli.*

Ir arī sintaktiski neitrāli frazeoloģismi, piemēram: *atvērt acis (kādam), atvilkt elpu, ciets rieksts, rūgts piliens, kā piliens jūrā.*

Ikviena stila frazeoloģismi ir saistīti ar frazeoloģisma tēlu, jo īpaši tas vērojams frazeoloģismos ar poētisku nokrāsu. Ļoti skaidri tēla loma poētiskās nokrāsas veidošanā izpaužas frazeoloģiskos salīdzinājumos, piemēram: *kā brūklene, kā roze, kā liepa, kā ozols, kā pūpols, kā cielava, kā stirna, kā saulīte, kā mātes klēpī, kā zids, kā zelts.* Salīdzinājumu izsaka ar reālijām, kas kaut kādā ziņā tiek pozitīvi vērtētas, ir pievilcīgas. Ne tik spilgti, bet būtībā tāpat tas saskatāms arī citas struktūras frazeoloģismos, piemēram: *šūpulī ielikts, līdz kapa malai, turēt augstu* (kaut ko) *kā karogu, noliek galvu* (kā) *priekšā, nolikt pie kājām, iecelt saulītē, gaismas stars tumsas valstībā.* Par frazeoloģismiem ar sviņģu, poētisku nokrāsu tiek uztverti daudzi ar kristietību un Biblii saistīti frazeoloģismi, piemēram: *dievs aizsauc pie sevis, kā dieva klēpī, dieva svaidīts, kvēpināt vīraku, klausīties kā evaņģēlijā, bauslibas galdiņi, saucēja balss tuksnesī, kā arī ar antīko kultūru saistītie un dažādi citi internacionāli frazeoloģismi, kas izjūkami kā grāmatu valodas piederums, piemēram: alfa un omega, Sīzīfa darbs, paceļas kā Fenikss no pelniem.*

Parasti frazeoloģismus lieto tiem raksturīgā stilā, piemēram, sarunvalodas frazeoloģismus sarunvalodas stilā, bet tos var izmantot arī cita stila tekstos izteiksmes paspilgtināšanai. Tādā gadījumā frazeoloģisma stilistiskā nokrāsa atkarībā no izmantotajiem izteiksmes līdzekļiem var pastiprināties vai vājināties. Dažreiz frazeoloģisms iegūst ironisku vai kādu citu nokrāsu.

Jāpiebilst, ka frazeoloģismu vērtēšana no ekspresijas viedokļa nav saistīta ar subjektīvo uztveri.

Frazeoloģismu varianti

Ir frazeoloģismi, kuru vārdiskais sastāvs (forma) pastāv tikai vienā veidā, piemēram: *kult tukšus salmus, plānā galdiņa urbējs, dzērvoju zābaki, ar dievu uz pusēm, un ir arī tādi, kas vienu un to pašu saturu (nozīmi) izsaka nedaudz atšķirīgi, ar atsevišķiem variabliem komponentiem. Tādējādi frazeoloģisms pastāv vairāku variantu veidā. Par galveno variantu uzlūko frazeoloģismu ar biežāk lietoto komponentu. Frazeoloģismi ar pārējiem komponentiem ir sekundāri varianti. Tie savukārt tiek grupēti lietojuma*

biežuma secībā, piemēram, *neaizvērt* (*neaizdarīt, neaiztāisīt*) *ne aci* (*acu, acis*).

Daļai frazeoloģismu ir komponenti, kuru klātbūtne frazeoloģismā ir iespējama, bet nav obligāta. Variantus ar šādiem komponentiem sauc par fakultatīviem. Fakultatīva bieži ir prepozīcija ar instrumentāla formā, partikulas *tik, tikai, vien*, atsevišķos gadījumos vietniekvārdi *savs, sev* u. c., piemēram: (*ar*) *paceltu galvu*, (*ar*) *ballām acīm, cik (vien, tik, tikai) ādā lien, (vai) acs vai galva, likt (savu) galvu ķīlā, sist (sev) pie krūtīm*.

Formas atšķirībā atspoguļojas valodas attīstības procesi, novadu īpatnības, piemēram, par iepriekš minēto frazeoloģismu *neaizvērt ne aci* Ērgemes izloksnē parastāks ir variants *neaizlikt ne aci*¹. Nozīmes identitāte kā frazeoloģisma variantu pazīme ir vispār pieņemta. Ir dažādi uzskati² par to, kādas var būt formas atšķirības. Atkarībā no tiem vienā frazeoloģiskā vienībā tiek iekļauts attiecīgs variantu skaits. Šai darbā izmantoti galvenokārt A. Nazarjana teorētiskie uzskati par frazeoloģismu variantiem. Noteikta, konsekvēnta frazeoloģisma variantu izpratne ir sevišķi nepieciešama frazeogrāfijā.

Frazeoloģisma variantu galvenā pazīme ir kopējs tēls (glezna) un identā semantiskā struktūra (atsevišķo nozīmju pilnīga sakritība), piemēram: *būt vējā, aiziet vējā, izgaist vējā, izkūpēt vējā* vai *isāk būt (aiziet, izgaist, izkūpēt) vējā, ņemt (likt) kājas pār pleciem, apgriezties kapā (zārkā) otrādi, no galvas līdz kājām (papēžiem), ar liku (pilnu) padusi, ciets (stūrs) pakausis, apsotītā (izredzētā) zeme*.

Ja par variantu pazīmi pieņem kopēju tēlu, kaut arī ar nelielām jēdzieniskām atšķirībām, tad par variantiem nevar atzīt frazeoloģismus, kuru tēlu veido būtiski atšķirīgas leksemas, piemēram: *apsildīt degunu, apsildīt kājas, apsildīt nagus; nokārt galvu, nokārt degunu*, kaut gan tiem ir vienāda nozīme un pat viena kopēja leksema (invariants)³, šādi frazeoloģismi drīzāk ir sinonīmi.

Nozīmes identitātes kritērijs attiecas uz visu frazeoloģisma semantisko struktūru. Polisēmiski frazeoloģismi par variantiem uzskatāmi tikai tad, ja tiem ir vienāds nozīmju skaits un visas

¹ Kagaine E., Raģe S. Ērgemes izloksnes vārdnīca. — R., 1977., 1.—41. un 44. lpp.

² Назарян А. Г. Фразеология современного французского языка. — М., 1976. — С. 241.—248; Жуков В. П. Русская фразеология. — М., 1986. — С. 166.—178; Молотков В. И. Основы фразеологии русского языка. — Л., 1977. — С. 69.—94.

³ Pastāv uzskati, ka arī šādi frazeoloģismi tiek atzīti par variantiem.

sakrīt, piemēram, ar AIZSIETĀM (AIZVERTĀM, AIZMIEGTĀM) ACĪM. 1. Nekā neredzot, nesaprotot, nepamanot, neievērojot. 2. Jebkuros apstākļos; viegli, ar pieredzējuša cilvēka prasmi. NEPAKUSTINĀT (nekustināt; NEPACELT, necelt) NE PIRKSTU (pirksta, pirkstiņu, pirkstiņa). 1. Neko nedarīt kā labā, reti — pret ko. 2. Nepiedalīties nekādā darbā; stāvēt dīkā. Ja frazeoloģismiem ir atšķirīgs nozīmju skaits vai nesakrīt visas nozīmes, tie par variantiem nav uzlūkojami, kaut gan ārēji (pēc formas) tādi varētu likties, piemēram, *lēkt no ādas laukā (ārā)* un *sprāgt no ādas laukā (ārā)*. LĒKT NO ĀDAS LAUKĀ (ĀRĀ) ir 2 nozīmes. 1. Ļoti dusmoties. 2. Pūlēties visiem spēkiem, pārmērīgi censties, bet SPRĀGT NO ĀDAS LAUKĀ (ĀRĀ) ir tikai viena nozīme, kas sakrīt ar *lēkt no ādas laukā (ārā)* 1. nozīmi. UZ PĒDĀM ir 2 nozīmes — 1. Tūlīt, acumirkli, nekavējoties. 2. Ļoti tuvu aiz muguras kādam, sekojot, neatkāpjoties, bet UZ KARSTĀM PĒDĀM ir tikai viena nozīme, kas sakrīt ar *uz pēdām* 1. nozīmi.

Frazeoloģisma komponentu stilistiskās atšķirības netraucē uzlūkot frazeoloģismus par variantiem, kaut arī frazeoloģisms iegūst no galvenā varianta atšķirīgu stilistisko nokrāsu, piemēram: *būt uz kājām* (sar. *pekām*), *aizmiglot* (vienk. *aizmālēt*, *aizsmērēt*) *acis*, *sēdēt* (vienk. *tupēt*, *gulēt*) *uz kakla*, sar.

Ir vairāki frazeoloģismu variantu tipi: leksiski, kvantitatīvi, gramatiski, pozicionāli un kombinēti. Izteiksmīguma ziņā spilgtāki, uzskatāmāki, interesantāki ir leksiskie varianti. Tie atšķiras ar atsevišķiem leksiskiem komponentiem, piemēram: *pūst (laist) miglu acis*, *sirds aptekas (apskrienas)*, *sirds kāpj pa muli (kaklu) laukā (ārā)*, *acis sprāgst (spiežas, krīt, lec, kāpj, lien, tek, pil, veļas (vai) no pieres (no dobuļiem) laukā (ārā)*, *dziedāt (vilkt) savu dziesmu (meldiņu)*, *čūsku (odžu) midzenis; spļaut melnu (zilu; zilu, melnu; zili melnu; zaļu; zili zaļu)*. Leksiskie varianti reizē var būt arī stilistiski varianti (piemērus sk. iepriekš).

Īpatnējs leksisko variantu paveids ir kvantitatīvie varianti. Ar tiem saprot frazeoloģismus, kas atšķiras ar kāda komponenta klātbūtni vai trūkumu, resp., ar leksēmu skaitu, piemēram, *strēbt karstu putru*, *strēbt karstu; saliekt ragā, saliekt āža (buka) ragā; no gaisa grābts, no zila gaisa grābts; cik tik ādā lien, cik lien*.

Gramatiskie varianti izpaužas morfoloģiski, galvenokārt lietvārdu locījumu formās un skaitļos, kā arī vārddarināšanas elementos. Divējādi tiek lietots objekts aiz pārejoša noliegta verba — gan akuzatīvā, gan ģenitīvā, piemēram, *nepamirkšķināt ne acu (acis)*, *necelt (nekustināt) ne ausu (ausis, ausi)*, *nepiedurt ne pirkstu (pirksta, pirkstiņa, pirkstiņu)*. Šādi varianti ir plaši iz-

platīti, jo šai parādībai ir dziļas saknes un tā vērojama visā latviešu valodā¹. Var būt arī cita veida locījumu un skaitļa atšķirības, piemēram, *likties uz auss (ausi), kost pirkstos (pirkstā, pirkstus), no bērna kājas (kājām)*.

Morfoloģiskie varianti frazeoloģisma nozīmi neietekmē, nekādas nianšes neienes vai gandrīz neienes. Tā gluži nav ar vārdarināšanas variantiem. Ar tiem frazeoloģisma nozīmē rodas nianšes, kādas pastāv starp attiecīgajiem pamatvārdiem un atvasinājumiem, bet, nosakot frazeoloģismus, tas netiek ņemts vērā. Jautājumu izšķir nozīmes vispārinājums, ko uztver pēc galvenā variantā. Vārdarināšanas varianti vērojami galvenokārt frazeoloģisma lietvārdos un verbos.

Diezgan daudz ir frazeoloģismu, kuros blakus variantam ar pamatvārdu ir variants ar pamazinājuma formu vai otrādi, piemēram, kāda *dziesma (dziesmiņa) ir nodziedāta, kā pa diegu (diedziņu), silta vietīna (vieta)*. Retāk sastopami citi lietvārdu atvasinājumi, piemēram, *nēsā (velk) kā kaķene (kaķe) kaķēnu (bērnu)*.

Variantos tiek izmantoti arī atvasinājumi ar priedēkļiem, visbiežāk vārdiem, pie tam galvenais variants var būt gan bezpriedēkļa, gan atbilstošs priedēkļa verbs, piemēram, *tit (aptit) ap pirkstu, aizlikt (likt) kāju priekšā; pievaldīt (savaldīt, novaldīt, apvaldīt, valdīt) mēli*. Retāk atvasinājumi ar priedēkļiem kā varianti sastopami citās vārdšķirās, piemēram: *ar stīvu (pastīvu) mēli*.

Mazāk izplatīts gramatiskais variantu veids ir sintaktiskie varianti. Pie tiem pieder varianti ar vārdkopas un teikuma struktūru, piemēram, *asa mēle, mēle ir asa; ar sausām acīm, acis ir sausas*.

Pozicionālie varianti atšķiras ar vārdu kārtu, parasti tie ir frazeoloģismiem ar sakārtojuma attiecsmēm, piemēram, *pa galvu pa kaklu, pa kaklu pa galvu; (vai) acs vai galva, (vai) galva vai acs; dziedī vai raudi, raudi vai dziedī*; iespējami arī citādi, piemēram, *darba pilnas rokas; pilnas rokas darba*.

Kombinētie varianti ietver sevī dažāda tipa variantus, piemēram, *kā dzelts (retāk sadzelts, iedzelts), kā čūskas (odzes) dzelts, reti kā bites (lapsenes) dzelts (sadzelts); dziedāt citu dziesmu (dziesmiņu); dziedāt citā meldiņā, vilkt citu meldiņu; ar stīvu (pastīvu, biezu, smagu) mēli, mēle ir stīva (pastīva, bieza, smaga), sirds ir pilna (pilna līdz malām), pilna sirds*.

¹ Jautājumu detalizēti pētījusi M. Lepika. *Леника М. Падеж дополнения при переходных глаголах с отрицанием в латышском литературном языке / Автореферат диссертации на соискании ученой степени кандидата филологических наук. — Рига, 1955.*

Okazionāli frazeolģismi

Ar okazionāliem frazeolģismiem saprot individuālus frazeolģismu pārveidojumus. Okazionālismi ir cieši saistīti ar kontekstu un situāciju. Piemēri:

Zaķis arī nosolās dārzu vairāk nepostīt. Kas tad vasarā bēdas — āboliņa pilni lauki, pļavas pilnas zāles, vari dzīvot asti kuldams, ja tikai šī bijusi garāka.

(Sakse A. KR — R., 1963, 5. sēj. — 318. lpp.)

Jā, kopš puikas kājas Viesturs bija augtin saudzis ar motociklu.

(Zigmonte D. Mārsils. — R., 1969. — 45. lpp.)

Ej vēl sažini, kas katram aiz oderes.

(Skujiņš Z. Kailums. — R., 1970. — 120. lpp.)

Nav grūti saskatīt, ka *asti kuldams* veidots pēc *cepuri kuldams* parauga, *kopš puikas kājas* — *kopš bērna kājas*, *būt aiz oderes* — pēc *būt aiz ādas*.

Par okazionālismiem uzskatāmi arī frazeolģismi ar individuālu paplašinājumu. Piemēri:

— Tiesa ir, dažs labs, Salmiņ, izsargātos no posta [sēklas aizņemšanās magazīnā], ja tik vien turētu acis un prātu vaļā, bet aklo jau daudz... — Bet tādēļ tu, tāds magazīnas parādu nīdējs, pats brauc pie valsts klēts?

(Apsišu Jēkabs. Izlase. — R., 1952. — 309. lpp.)

Kad viņš meloja, tad tam ne tik vien ausis, bet arī deguns kustējās.

(Poruks J. Stāsti. — R., 1959. — 193. lpp.)

Man nekas cits neatlika kā atkal nosvīst līdz matu galiem un kāju potītēm.

(Plaudis J. Raksti, III. — R., 1965, 3. sēj. 108. lpp.)

..es pielistu pilns miega un salduma un tieku smags kā akmens, kas dzelmē grimst.

(Akuraters J. Kalpa zēna vasara. — R., 1970. — 24. lpp.)

Zīmīgi, ka okazionālismi tiek veidoti galvenokārt bieži lietotiem frazeolģismiem. Tā pamatā laikam ir vēlēšanās parasto (nodrāzto) padarīt mazliet oriģinālāku. Ļoti daudz okazionālismu ir frazeolģismam *no galvas līdz kājām* (*papēžiem*), (kartotēkā tam ir vislielākais ekscerptu skaits). Piemēri:

Jaunkundze saņēma ļaunā un kļuva pūcīga. Noskatīja mūs no galvas līdz zābakiem.

(Upīts A. KR — R., 1950, 9. sēj. — 229. lpp.)

..pulkvedis to Miķeli stingri noskata no galvas līdz zābaku papēžiem.

(Jansons A. Sāpe nenorimst. — R., 1977. — 218. lpp.)

..Mārtiņš .. vērīgi nopētīja viņu no galvas līdz pazolēm.

(Skujiņš Z. Kailums. — R., 1970. — 24. lpp.)

Jaņukam karstums pāršalca no galvas līdz kāju pirkstiem: nolauzt izkapti — tas būtu drošākais ceļš uz miestīņu. Hm!

(Sakse A. KR — R., 1963, 5. sēj. — 73. lpp.)

— Trūde, tu esi daiļa, daiļa, — Pēteris tad sacīja, paspēris pāris soļus uz priekšu un ar smaidīgu skatienu Trūdi nomēris no galvas līdz potītēm.

(Dorbe H. Pie Ventas grīvas. — R., 1973. — 10. lpp.)

Viņš lēni piecēlās, vēlreiz paskatījās uz rejošajiem suņiem, un viņu visu no galvas līdz kāju pēdām piepildīja atklāts naidis.

(Lukjanskis E. — K, 1975, Nr. 10., 22. lpp.)

Mūsaiķu velns jau sen ir atmetis āža ragus un lopa asti kā pārāk komiskas un nepraktiskas maskas. Tas jau ir pirmās šķiras džentlmens no galvas vidūča līdz papēžiem.

(Fr. Bārda. — Latviešu literatūras kritika. — R., 1956., II — 519. lpp.)

Aplūkotie ir okazionālismi pēc formas. Retumis sastopami semantiski okazionālismi, proti, frazeoloģisms lietots ar citu nozīmi nekā parasti. Visbiežāk šādu okazionālismu pamatā ir savdabīgs, individuāls metaforisks lietojums, neparasts saistījums ar teikuma vārdiem. Piemēri:

Pa samirkušu telefona stiepli
pie tevis drusku, drusku apžāvēties
skrēja
līdz ādai izmirkuši mani vārdi,...

(O. Vācietis. — Liesma, 1971, Nr. 9, 12. lpp.)

...priekšnieku, pielidēju vai skauģi, satīriķis visus bez izņēmuma liek uz zoba jeb, kā saka tautā, «ēd bez sāls».

(Dorika E. Gabaliņi iz dzīves — ironijas mērcē. — R., 1970. — 72. lpp.)

E. Dorikas citātā frazeoloģisms *likt uz zoba*, kura nozīme ir 'ēst', lietots ar gluži citu nozīmi, kas atklāta ar frazeoloģismu *ēst bez sāls* (asi, nemitīgi vērsties pret kādu), tā ka rodas savdabīgs frazeoloģismu kalambūrs.

FRAZEOLŌĢISMU SEMANTISKĀS MIKROSISTĒMAS

Galvenās semantiskās mikrosistēmas frazeolōģijā ir frazeolōģismu sinonīmi un frazeolōģismu tematiskās grupas, kam ir liela praktiska nozīme. Semantisko mikrosistēmu pētījumi var noderēt rakstniekiem un tulkotājiem kā uzskatāms dažādu izteiksmes līdzekļu krājums, tā arī praktiskā valodu apguvē. Diemžēl šie jaunājumī latviešu valodniecībā līdz šim nav pētīti un nav arī bijis kaut cik pilnīga un sistemātiski sakārtota latviešu frazeolōģijas apkopojuma, tāpēc šeit jāapmierinās tikai ar vispārīgu ieskatu semantiskajās mikrosistēmās.

Frazeolōģiskā sinonīmija ir skarta daudzu autoru darbos¹. Tās izpratne ir dažāda un cieši saistīta ar frazeolōģisko variantu izpratni, jo kā sinonīmiem, tā variantiem ir kopējas pazīmes — vienāda (vai niansēs atšķirīga) nozīme un dažāda forma (vārdiskais sastāvs). Viss ir atkarīgs no tā, kā tiek traktētas vārdiskā sastāva (formas) atšķirības. Uzskatot par frazeolōģisma variantiem frazeolōģismus ar kopēju tēlu, kā tas darīts šai darbā, par sinonīmiem atšķirībā no variantiem uzlūkojami frazeolōģismi ar dažādiem tēliem. Tātad sinonīmi ir frazeolōģismi ar dažādiem tēliem un vienādu (vai niansēs atšķirīgu) nozīmi, ar dažādu stilistisko nokrāsu un dažādu gramatisko struktūru. Piemēri:

*kā kungs; kā lielkungs (lielskungs); kā barons; kā grāfs;
plīks kā zīrnis; plīks (nabags) kā baznīcas žurka;
būt pilnās zēģelēs (burās); būt zēģelēs (burās); būt dūšā;
būt lielā virā; jautrā dūšā; kunga prātā;
uzvest (dabūt) uz ciņa (cērpa); nostādīt uz kājām; dabūt uz
kājām (2. noz.);
kā bulta; kā vējš (1. noz.); vēja ātrumā; kā ar vēja spārniem
(2. noz.); kā vēja nests; kā vēja dzīts (trenkts, plēsts); kā
ar vēju; kā auka, kā viesulis.*

Sinonīmu rindas pēc sava apjoma ir ļoti dažādas. Frazeolōģismi tajās dodami kopā ar variantiem, tāpat iekļaujamas atbilstošas polisēmisku frazeolōģismu nozīmes. Ir mēģinājumi dažādi klasificēt frazeolōģismus. Jautājums par rindas kārtšanas principiem paliek atklāts. Varbūt noderētu frazeolōģismu lietošanas biežuma princips.

Atšķirībā no leksiskajiem sinonīmiem frazeolōģisko sinonīmu blīvējumi ir reti sastopami. Piemērs:

¹ Назарян А. Г. Фразеология современного французского языка. — М., 1976. — С. 248—249; Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка. — Л., 1977. — С. 163—172; Жуков В. П. Русская фразеология. — М., 1986. — С. 178—193.

«...Tas, kas ... iespruka Vilkačos, izskatījās tīri kā Dievlodziņu Andrejs.»

Zilitene: «Tas nu gan ne mūžam nevarētu notikt. Tad jau drīzāk velns par stenderi paliktu, pūcei aste sāktu ziedēt un cira kātam lapas plaukt, ja kāds no Dievlodziņiem kāju spertu Vilkačos».

(Leimane I. Vilkaču mantiniece. — R., 1943. — 223. lpp.)

Frazeoloģismu tematiskās grupas līdz šim nav izpelnījušās uzmanību arī krievu valodniecībā, sinonīmu sakarā par tām ieminas V. Žukovs¹. Tematisko grupu pamats ir frazeoloģismu nozīmes jēdzienisks tuvums, tajās ietilpst frazeoloģismi, kas attiecas uz satura ziņā līdzīgām parādībām, uz noteiktu tematiku, piemēram, sarkšanu — *kā biete, kā brūklene, kā burkāns, kā ģieģelis, kā magone, kā roze, kā uguns* (2. noz.), *kā vēzis*. Nepatīkamam cilvēka psihisko stāvokli, negatīvas emocijas raksturo frazeoloģismi *nokārt galvu; ar nokārtu galvu; galvu nokāris; nokārt degunu; degunu nokāris* (nodūris, nolaidis); *ar nokārtu* (nodurtu, nolaistu) *degunu; deguns pa (gar) zemi velkas; vilkt degunu pa (gar) zemi; deguns stiepjas garāks; rokas nolaižas; sirds aptekas; ķerties pie sirds; dūša ir papēžos* u. c.; vārgu fizisko stāvokli — *kauli un āda; kaulu kambaris; kā caur sienu izrauts; kā caur adatas aci izvilkts; kā ēna* (3. noz.); *būt nāvei parādā; kā nāvei caur zobiem izvilkts; nāve ir zobu galā; ar vienu kāju kapā* u. c. Tematisko grupu jēdziens ir diezgan nenoteikts, to apjoms var būt dažāds, tās var robežoties ar sinonīmiem un ietvert sevī sinonīmus. Tas sagādā grūtības tematisko grupu izveidē, bet praktiski tās būtu noderīgas.

¹ Жуков В. П. Русская фразеология. — М., 1986. — С. 186.

III. FRAZEOLŌGISMU FUNKCIONĒŠANA VALODAS SISTĒMĀ

FRAZEOLŌGISMI GRAMATISKĀ ASPEKTĀ

FrazeolŌgismi kā noteikta jēdzieniska satura (nozīmes) paudēji valodas sistēmā ir pakļauti gramatiskām likumībām, un formas ziņā tie var atbilst teikumam, piemēram, *sirds lūst, stunda ir sītusi, zaķim acis sprāgst no pieres laukā (ārā)*, t. i., var būt predikatīvi savienojumi¹ vai nepredikatīvi savienojumi ar nominatīvu funkciju (nominatīvi frazeolŌgismi²). Lielu grupu veido frazeolŌgismi, kas no pārējiem atšķiras ar īpašu, formāli iezīmētu poētiskās izteiksmes veidu, — tie ir frazeolŌgiskie salīdzinājumi³.

Vairums frazeolŌgismu ir nominatīvi. Līdzīgi vārdam tie nosauc kādu parādību (plašā nozīmē) un atbilst noteiktas vārdšķiras vispārinātai nozīmei. Atkarībā no šīs atbilstības izšķir piecus frazeolŌgismu nozīmes leksikogramatiskos tipus: substantīviski, adjektīviski, verbāli, adverbiāli un interjektīvi frazeolŌgismi. Atbilstība noteiktai vārdšķirai atklāj frazeolŌgisma funkcijas runas procesā, palīdz tajās orientēties. Šādu grupējumu bieži izmanto frazeolŌgismu klasifikācijā.

1. Substantīviskie frazeolŌgismi atbilst vispārinātai lietvārda nozīmei un veic lietvārda sintaktiskās funkcijas, tajos ir vismaz viens gramatiski neatkarīgs lietvārds. Šādiem frazeolŌgismiem piemīt lietvārda gramatiskās kategorijas un paradigma, pašu frazeolŌgismu gramatiskā struktūra var būt dažāda. Piemēri: *medus pods, zelta kalni, ciets rieksts, piektais ritenis, saule ar zobiem, saucēja balss tuksnesī, kauli un āda, piens un asinis*.

2. Adjektīviskie frazeolŌgismi atbilst vispārinātai adjektīva nozīmei un veic adjektīva sintaktiskās funkcijas. Gramatiskās struktūras ziņā tie ir dažādi. Piemēri: *dieva dots, velna pilns, melns un maziņš; ne cepts, ne vārīts*.

¹ Назарян А. Г. Фразеология современного французского языка. — М., 1976. — С. 145.

² Там же, с. 70.

³ Там же, с. 119.

3. Verbālie frazeoloģismi atbilst vispārinātai verba nozīmei un veic verba funkcijas. Tajos ir vismaz viens gramatiski neatkarīgs verbs (vārdkopas, retāk vārdrindas komponents). Šādiem frazeoloģismiem piemīt verba gramatiskās kategorijas un paradigma. Piemēri: *piešķirt (pavērt) ceļu, aiziet gar degunu, turēt rokas klēpī, celt āzi par dārznieku, izkāpt ar kreiso kāju no gultas, tur celties, tur gulties, stāvēt un krist*.

No verbāliem frazeoloģismiem iespējams atvasināt substantīviskus frazeoloģismus. Derivācijas rezultātā tiek veidoti verbāl-substantīviski frazeoloģismi ar darītāja vai darbības procesa nozīmi, dažreiz tiek reducēts arī frazeoloģisma leksiskais sastāvs.

Darītājosaukumus atvasina ar izskaņu *-ējs (-ājs)*, piemēram, *gāzt kalnus — kalnu gāzējs, lēkt acis — acis lēcējs, strēbt karstu putru — karstas putras strēbējs, ķert vēju — vēja ķērājs, pūst (laist) miglu acis — miglas pūtējs*.

Darbības nosaukumus atvasina ar izskaņu *-šana*, piemēram: *kult tukšus salmus — tukšu salmu kuļšana, mazgāt galvu — galvas mazgāšana*.

4. Adverbiālie frazeoloģismi atbilst vispārinātai adverba nozīmei un veic adverba sintaktiskās funkcijas. Gramatiskās struktūras ziņā tie ir ļoti dažādi. Piemēri: *melnās miesās, ar veselu ādu, ar kājām gaisā, līdz nāvei, ar nagiem un zobiem, pa kaklu pa galvu, viens divi, ne čiku, ne grabu, ne akls*.

5. Interjektīvie frazeoloģismi atbilst vispārinātai interjekciju nozīmei un veic interjekciju uzdevumu. Gramatiskās struktūras ziņā tie ir dažādi. Piemēri: *pie joda, sasper jods, velna milti, piķis un zēvele, kad tevi nelaime, vai akls*.

Visvairāk ir verbālo un adverbiālo frazeoloģismu.

Frazeoloģismu gramatiskās struktūras ziņā vērojama kopība ar nefrazeoloģiskiem vārdu savienojumiem. Īpašu pētījumu par šo jautājumu nav. Gramatiskās struktūras analīzei varētu būt noderīga šāda shēma:

A. Predikatīvi frazeoloģismi (*acis atveras*).

B. Nepredikatīvi (nominatīvi) frazeoloģismi.

1. Vārdkopas (*atvērt acis, liela mute*).

2. No vārdkopu formu sistēmas atrāvusies forma (*vaiga sviedros*).

3. Vārdrindas (*kauli un āda*).

4. Salīdzinājumi (*kā no jauna piedzimis*).

5. Prepozicionāli savienojumi (*uz mata*).

6. Partikulāri savienojumi (*ne velna*).

APĶAIMES PRŌBLĒMA FRAZEOLŌĢIJĀ

Līdzās jautājumam par frazeoloģisma būtību frazeoloģismu apkaimes problēma ir otrs teorētiski svarīgākais jautājums, kas savukārt ir daļa no plašās problēmas par valodas vienību distribūciju (saistāmību, valenci) vispār. Frazeoloģijā apkaimes termina meklējumos izmantoti apzīmējumi *distribūcija*, *kontaktvārdi*, *kontaktvārds*, resp., *apkaimes vārds*. Apkaimes noskaidrošanai ir divējāda jēga — tā palīdz atklāt frazeoloģisma funkcionēšanas īpatnības un noteikt frazeoloģisma robežas, kas ir sevišķi svarīgi frazeogrāfijā.

Apkaimes problēma frazeoloģijā ir samērā jauna, izvirzīta sešdesmitajos gados, kad pastiprinās interese par frazeoloģijas teorētiskajiem jautājumiem. Plašāk tā risināta V.Žukova un M. Tagijeva darbos. Apkaimi kā teorētisku jēdzienu, cik izdevies noskaidrot, pirmais skāris V.Žukovs 1959. gadā¹, vēlāk to precizējis un papildinājis daudzos citos darbos². Plaši par apkaimes problēmu frazeoloģijā rakstījis M. Tagijevs³. Viņš to aplūko gan kā frazeoloģisma pazīmi, gan kā metodi frazeoloģismu noteikšana un ir pievērsies galvenokārt verbālo frazeoloģismu apkaimei. Pamatos apkaimes teorētiskā izpratne V.Žukovam un M. Tagijevam saskan, atšķirības ir šīs teorijas praktiskā izmantošanā.

¹ Жуков В. П. Некоторые особенности синтаксического употребления неглагольных устойчивых словосочетаний / Известия АН Казахской ССР. Серия филологии искусствоведения, вып. 3(13). 1959, 71.

² Жуков В. П. Фразеологизм и фразеологическое окружение / Ученые записки Московского обл. пед. института им. Н. К. Крупской, том. 160, вып. 11, 1966; Жуков В. П. Фразеологизм и слово / Автореф. докт. дисс. — Л., 1967; Жуков В. П. Основные типы значений фразеологизмов // Вопросы лексики и грамматики русского языка. — Новгород, 1969; Жуков В. П. Русская фразеология. — М.: Высшая школа, 1986.

³ Тагиев М. Т. Проблема окружения фразеологических единиц в связи некоторыми вопросами сочетаемости в лингвистике. // Ученые записки Азербайджанского госуниверситета. Серия языка и литературы. 1965, № 3; Тагиев М. Т. Оружие как дифференциальный признак фразеологической единицы // Научные доклады филологической науки. — 1966, № 4; Тагиев М. Т. Глагольная фразеология современного русского языка (опыт исследования фразеологических единиц по окружению). — Баку, 1966; Тагиев М. Т. Окружение фразеологизма и слова // Вопросы фразеологии. — Самарканд. 1970.

Latviešu valodniecībā apkaimes jautājumu risināšana aizsākta septiņdesmitajos gados¹. Apkaimes problēmas izpratnē šai darbā pārņemtas tās V. Žukova un M. Tagijeva atziņas, kas uzskatītas par pieņemamām un noderīgām.

Ar apkaimi saprot ārpus frazeoloģisma esošus vārdus, kas ir nepieciešami, lai frazeoloģisms funkcionētu kā valodas vienība un kļūtu par komunikācijas procesa sastāvdaļu. Tā, piemēram, frazeoloģisms *pa ausu galam* parasti tiek lietots saistījumā ar vārdiem *dzirdēt, klausīties*, frazeoloģisms *likties uz auss* — ar personu kā darītāju — kas *liekas uz auss, likt aiz auss* — ar personu kā darītāju un objektu, kādas parādības nosaukumu — kas ko *liek aiz auss*. Šādu saistījumu, kas frazeoloģisma nozīmes izpratnē ir būtisks, sauc par strukturālu. Apkaimes vārdi funkcionē savās leksiskajās nozīmēs un nav uzlūkojami par frazeoloģisma sastāvdaļu. Ārpus apkaimes paliek vārdi, kam ar frazeoloģismu ir tikai situatīvi, kontekstuāli sakari.

Apkaimē ir ļoti svarīga vieta frazeoloģisma semantiskās attīstības procesos. Daži piemēri: KĀ ATSPOLE (ŠAUTUVE, ŠAUDIKLA) — strauji, šurpu turpu, bez apstājas; veikli, čakli.

Frazeoloģisma tēls saistīts ar aušanu, kas ir bijusi latviešiem ļoti nozīmīga mājamatniecības nozare.

Frazeoloģismam ir verbāla un adjektīviska apkaime; vairāk izplatīta ir verbālā apkaime. Saistījumā ar verbu frazeoloģismam ir patstāvīga nozīme 'strauji, dažādos virzienos; veikli'. Parastākais apkaimes vārds ir *šaudīties*, kam ir tiešs sakars ar tēlaino salīdzinājumu, ar atspoles kā aušanas piederuma darbību. Vispārinājums sākas ar atspolei raksturīgās kustības piedēvēšanu cilvēkam un ne vairs tikai uz priekšu un atpakaļ — šurpu turpu, bet dažādos virzienos. Piemēri:

Bet es kā atspole šaudos šurpu un turpu, metu kūleņus un laižu lielo grozu no uzkalna lejā, lai ripo..

(Andersone S. Smaržīgās pēdas. — R., 1974. — 88. lpp.)

— *Skatos, ka Zenta jau visur pabijusi, salmu šķūnī, pie sīvēna, pie Lauces un aitām — šaudās kā atspole.*

(Salenieks E. Roberts Zalāns. — R., 1958. — 349. lpp.)

¹ Laua A. Apkaimes problēma frazeoloģijā. — Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam. — R., 1972; Laua A. Verbālo frazeoloģismu strukturālie sakari // Artura Ozola diena. Valodniecība. Folkloristika. Metodika. Zinātniskās konferences tēzes. — R., 1972; Laua A. Verbālo frazeoloģismu apkaime // Verbu un frazeoloģismu saistāmība. — R., 1975; Riņķe G. Frazeoloģisko salīdzinājumu kontaktvārdi un nozīme // Verbu un frazeoloģismu saistāmība. — R., 1975.

Tālāks vispārinājums rodas, ja verbam *šaudīties* par subjektu ir konkrētu parādību nosaukumi:

Zirgs nezināja, kā skriet, un orīte šaudījās pa ceļu kā atspole, bet tomēr neapgāzās.

(Apsīšu Jēkabs. Izlase. — R., 1952. — 303. lpp.)

Alus tika citīgi vien tukšots, pie kam Blāķa iktis [ikšķis] kā atspole šaudījās no viena uz otru.

(Apsīšu Jēkabs. Izlase. — R., 1952. — 160. lpp.)

Man patika miecēto ādu smaka, acis kā atspoles šaudījās pa plauktu rindām, kur blakus stāvēja pārdošanai izliktie gatavie apavi.

(Branks V. Puiku gadi Alūksnē. — R., 1973. — 67. lpp.)

Tālākais process ir tāds, ka paplašinās verbālā apkaime — frazeoloģisms saistās ar citiem vārdiem, kas raksturo strauju kustību:

Sūpoles laidās kā atspoles, ar katru sviedrienu augstāk un augstāk.

(Brigadere A. Triloģija. — R., 1973. — 272. lpp.)

Viņa pirksti nīrbēja pa linuma acīm kā atspoles.

(Grīva Z. — K, 1969, Nr. 7, 46. lpp.)

... laižoties miegā, viņai tā vien likās, ka kājas skrien vēl pa ledu, un visa viņa šaujas kā šautuve uz priekšu...

(Janševskis J. Dzimtene. — R., 1925, II — 393. lpp.)

Saistījumā ar adjektīvu frazeoloģismam ir pazīmes pakāpes jeb intensitātes nozīme, un ar šo frazeoloģismu raksturo tikai sievieti. Biežāk lietotā apkaime ir kustīga, veikla, žigla, frazeoloģisma nozīme attiecīgi ir 'ļoti kustīga', 'ļoti veikla', 'ļoti žigla'.

Kustīga kā atspole, allaž priekā starojoša — viņa šaudījās pa kāpnēm un gaitenīm.

(Bauģis P. Pati vainīga. — R., 1969. — 7. lpp.)

Viņa bija veikla kā atspole un valodīga kā vālodze.

(Rozītis P. Izlase. — R., 1957. — 339. lpp.)

Žigla kā šaukle viņa vispirms aizdzina suņus, tad visai priecīga sasveicinājās ar atbraucējiem.

(Jaunsudrabiņš J. Zaļā grāmata. — R., 1959. — 109. lpp.)

Daudzveidīga un funkcionāli dažāda apkaime ir frazeoloģisms KA JĒRS (jēriņš). Visbiežāk par apkaimi ir semantiski tuvi adjektīvi *rāms, lēns, padevīgs, retāk paklausīgs, mīlīgs* u. c., kas

izsaka jēram raksturīgo īpašību vispārinājumu. Frazeoloģismam tādā gadījumā ir tikai pazīmes pakāpes nozīme (loti, pavisam), semantiski būtisko izsaka apkaime.

— *Labi! es būšu rāms... Es nekā vairs nedarišu... nekā... Es būšu rāms kā jērs... kā jērs... — ..*

(Plūdons V. Raksti. — R., 1978, 3. sēj. — 142. lpp.)

Kad bijām tikuši pie zirga, viņš [saimnieks] man pasvieda apaušus [lai mauktu zirgam galvā]. [...] Zirgs stāvēja rāms kā jērs, ..

(Jaunsudrabiņš J. Zaļā grāmata. — R., 1959. — 406. lpp.)

«Nu labi jau, labi — būšu lēns kā jērs,» Vaska atbildēja, nemaz neslēpdams savu spītīgo dabu.

(Branks V. Puiku gadi Alūksnē. — R., 1973. — 134. lpp.)

— .. Es gan esmu jājis tikai ar veciem zirgiem.

— Nu, tad tu labāk iesākumā ņem Rīžiku, — Aļka parādīja. — Tas ir lēns kā jērs.

(Sakse A. KR — R., 1963, 5. sēj. — 19. lpp.)

Paklausīgs kā jērs — gvarda auguma zaldāts iet uz priekšu.

(Branks V. Kauju negaisos. — R., 1964. — 443. lpp.)

Starpbrižos biju kluss kā jēriņš, jo pieaugušie man bija iestāstījuši, ka skola nav izprieca.

(Mauliņš J. Pelēkais māls. — R., 1975. — 157. lpp.)

Saistījumā ar verbu frazeoloģismam parasti ir patstāvīga nozīme, kas būtībā ir to pašu jēram raksturīgo īpašību vispārinājums, tikai ne vairs tieši nosaukts, bet izsecināms kopsakarā ar apkaimi no tēlainā salīdzinājuma — rāmi, lēni, padevīgi, paklausīgi; bez pretošanās. Piemēri:

«Bet lielskungs saka: «Tev vairs nepalīdz niekas, nāc tik man līdz! Un tu ar, šķilter!» Un tā nu aiziet visi trīs, lielskungs pa priekšu, šie abi kā jēri no pakāļas.

(Apsišu Jēkabs. Izlase. — R., 1952. — 206. un 207. lpp.)

Alberts mierīgā balsī pavēl atdot šķēpus un dunčus. Kas to atteikšoties darīt, tikšot nomaitāts uz vietas.

Libiešu veči kā jēri klusēdami noliec ieročus..

(Zariņš M. Vienas vasaras stāsti. — R., 1975. — 165. lpp.)

Jānis viņai paklausīja kā jērs.

(Doku Atis. Izlase. — R., 1963. — 324. lpp.)

Austrums. Ja kas atgadisies... es nepadošos kā jērs.

(Lācis V. KR — R., 1978, 21. sēj. — 222. lpp.)

Parasti frazeoloģiskais salīdzinājums funkcionē nominatīva formā un jēdzieniski ir saistīts ar izteikuma subjektu (tā tas ir visos iepriekšējos piemēros). Retāki ir gadījumi, kad salīdzinājums jēdzieniski attiecas uz darbības objektu. Tad tas nostājas akuzatīvā. Piemēri:

Dēls novijis no pilādžu lūkiem valgu, sasējis desmitgalvi un pārnesis kā jēru mājās.

(Smits P. Latviešu pasakas un teikas. — R., 1935, 11. sēj. — 36. lpp.)

Jūs toreiz mani ieslodzījāt šinī aplokā kā jēru. Es nepratu un nespēju pretoties.

(Jaunsudrabiņš J. Vēja ziedi. — R., 1959. — 82. lpp.)

Apkaimes atšķirības var būt pamatā polisēmijai. Tā frazeoloģismam *no galvas līdz kājām* (retāk *līdz papēžiem*) ir trīs nozīmes.

1. nozīme ir ļoti tuva vārdu savienojuma tiešajam saturam, vispārinājums ir niecīgs, tas izpaužas hiperbolā — vai nu tiešām katrreiz no galvas līdz kājām, bet pamatīgi gan — ar skatu aptverot visu ķermeni.

Apkaimē dominē verbi ar nozīmi 'apskatīt', kvantitatīvi šādā secībā: 1) *apskatīt, noskatīt, noskatīties*; 2) *uzlūkot, aplūkot*; 3) *mērit, nomērit* (atvasinātā nozīmē); 4) *nopētīt* (tikai mūsdienu autoru tekstos); 5) *novērot*. Piemēri:

Varpogu māte .. pētoši apskatīja meitu no galvas līdz kājām, bet Amālija nosarka un uzskaitās: «Ko tu lien saviem skatiem otram pašā sirdī iekšā?»

(Zeiboltu Jēkabs. Raksti. — R., 1956, 4. sēj. — 108. lpp.)

Viņš meiteni drūmi nopētīja no galvas līdz papēžiem un tad soli atkāpās, dodams viņai ceļu.

(Svīkule V. Kartupelis zied. — R., 1974. — 112. lpp.)

2. nozīme raksturo pazīmes pakāpi jeb intensitāti — ļoti lielā mērā; pavisam. Par apkaimi ir dažādas tematikas verbi. Piemēri:

Esmu appuišots no galvas līdz kājām un par to nevarēju uzdāvināt saimniecei nieka pulksteni.

(Kaļndruva M. Avots. — R., 1974. — 93. lpp.)

Kad reiz Silmežene smādēja, tad nosmādēja arī krietni, no galvas līdz papēžiem.

(Apsišu Jēkabs. Izlase. — R., 1952. — 104. lpp.)

Retos gadījumos parādās arī adjektīviska apkaime. Piemēri:

Jā, Silmežs bij elegants no galvas līdz kājām.

(Brigadere A. Trilōģija. — R., 1973. — 699. lpp.)

Caur un cauri krietns un godīgs ciloēks — godīgs, tā sakot, no galvas līdz papēžiem.

(Janševskis J. KR — R., 1940, 1. sēj. — 59. lpp.)

3. nozīme — savā būtībā, visās attieksmēs. Tāda rodas, substantīviem funkcionējot par apkaimi, un ir reti sastopama. Piemēri:

Sveilis — tiesa, tas bij karavīrs no galvas līdz kājām, desmit unguņim cauri izgāja.

(Ezeriņš J. Stāsti un noveles. — R., 1962. — 422. lpp.)

Jā, materiālists viņš bija no galvas līdz papēžiem.

(Poruks J. Reālistiski stāsti. — R., 1953. — 113. lpp.)

Nedaudzie piemēri atklāj galveno apkaimes izpratnē. Frazeoloģisma apkaimi veido vārdi, kas ir strukturāli saistīti ar frazeoloģismu un palīdz realizēt frazeoloģisma nozīmi.

Parasti apkaime attiecas uz visu frazeoloģismu kā veselumu un attieksmē pret frazeoloģismu ir kaut kas ārējs. Citādas attieksmes ir frazeoloģismos ar atributīvu apkaimi. Atributīvā apkaime ir frazeoloģisma iekšējās struktūras elements, jo tā attiecas uz frazeoloģismā ietilpstošo lietvārdu. Atributīvo apkaimi uzrāda vispārīnātā veidā ar vietniekvārdu, piemēram, *frazeoloģismos dancot pēc kāda stabules, pūst kāda stabulē, liet ūdeni uz kāda dzirnavām.*

Jautājums par apkaimi visā frazeoloģijas sistēmā nav īpaši pētīts. Pilnīgāk aplūkoti ir verbālie frazeoloģismi, arī frazeoloģiskie salīdzinājumi. Kā vērojams, apkaime nepiemīt visiem frazeoloģismu tiptiem. Uz to norāda arī V. Arhangel'skis¹ un izsaka domu, ka apkaimes nav interjektīvajiem, modālajiem un substantīviskajiem frazeoloģismiem. To var pieņemt, bet apkaimes nav arī dažos citos gadījumos, tā ka jautājums vēl risināms.

Pētījot kāda frazeoloģisma apkaimi, vispirms ir jānoskaidro apkaimes leksiskais sastāvs, jānosaka tās apjoms. Ar apkaimes apjomu saprot leksēmu kopumu, kuras funkcionē par apkaimi.

Pēc apjoma apkaime dažādiem frazeoloģismiem ir dažāda — gan plaša, gan šaura. Tā var aptvert daudzus vārdus, praktiski pat neskaitāmus. Tad runājam par plašu apkaimi. Apkaime var būt izteikta ar nedaudziem vārdiem. Šādu apkaimi sauc par šauru.

Plaša apkaime var būt izteikta ar dažādas tematikas vārdiem un ar vienas tematikas vārdiem. Apkaimes daudzveidīgums un

¹ Архангельский В. А. Методы фразеологического исследования в отечественном языкознании / Вопросы лексики и фразеологии современного русского языка. — Ростов, 1968. — С. 86.

plašums ir saistīts ar frazeoloģisma nozīmi. Ir frazeoloģismi, kas pieļauj ļoti dažādas tematikas apkaime, un ir frazeoloģismi, kam ir diezgan plaša vienas tematikas apkaime.

Plaša un dažādas tematikas apkaime ir daudziem adverbiāliem frazeoloģismiem, īpaši ar laika un veida apstākļa nozīmi, piemēram: *uz karstām pēdām, uz ātru roku, uz vietas, viens divi, visi kā viens*. Apkaime var būt diezgan plaša un tomēr tematiski ierobežota, piemēram, *vienā mutē*, kam par apkaime ir verbi, kas ietver runāšanas procesu, piemēram: *iesaukties, teikt, sacīt, bazūnēt, apgalvot, apliecināt, daudzināt, apsveikt, apsolt* u. c.

Plaša apkaime ir verbālajiem frazeoloģismiem, ja subjekts vai objekts izteikts ar personas nosaukumu. Tad parasti tie var būt ļoti dažādi personu nosaukumi — gan sugas vārdi, gan īpašvārdi. Tādi frazeoloģismi ir, piemēram: *glābt savu ādu, tikt uz ceļa, nepamirkšķināt ne aci (acis), tīt ap pirkstu kādu, apvest ap stūri kādu, nomētāt ar akmeņiem kādu, lēkt acis kādam, iedot vilka pasi kādam, sadot vēju kādam*. Ir arī frazeoloģismi ar diezgan plašu konkrētu vai abstraktu parādību apkaime, piemēram: *būt vējā, palaist vējā kaut ko*.

Frazeoloģismi, kam ir plaša apkaime, ir relatīvi neatkarīgi, to nozīme ir viegli uztverama, saistījums ar apkaime brīvs. Citādi ir frazeoloģismiem ar šauru apkaime. Šauras apkaimes vārdi ir daudz ciešāk saistīti ar frazeoloģismu, tie ir nepieciešami frazeoloģisma nozīmes realizēšanai. Bieži vedas tos uzlūkot par frazeoloģisma komponentiem, un tikai plaša materiāla analīze ļauj pierādīt apkaimes semantisko patstāvību un nošķirt to no frazeoloģisma. Šaura apkaime var realizēties pat vienā — visparastākajā kontaktvārdā, izņemumi tikai apstiprina likumību. Tādi ir, piemēram, frazeoloģismi *no rokas mutē, cepuri kuldams*. Šo frazeoloģismu parastais kontaktvārds ir — dzīvot. Bet sastopama arī apkaime — ēst, dzert, staigāt pa pasauli.

Šauru apkaime var veidot sinonīmi, piemēram, *ar veselu ādu* — izklūt, tikt (ārā, projām, atpakaļ u. c.), *ne acu galā* — parasti — neieredzēt, neciest, neieraudzīt (plašā lietojuma dēļ ir diezgan daudz arī citas nozīmes vārdu).

Šaurā apkaimē var ietilpt nedaudz dažādas nozīmes vārdu, piemēram, *karāties mata galā*, parasti — dzīvība, bet arī liktenis, lepnums, prēmija, *likt uz spēles* — parasti — dzīvību, bet arī godu, prestižu, karjeru.

No frazeoloģismiem ar šauru apkaime jānošķir frazeoloģismi, kuros ir vārdi bez semantiska uzslāņojuma, kuri savienojumā ir vienīgie iespējamie, bez kuriem nevar uztvert pārējās daļas semantiku, piemēram: *pīlns kā acs, slinks kā maiss, balts kā piens, silts kā piens, pazīt kā savus piecus pirkstus, miegs*

nāk kā ūdens, līdz zobiem apbruņots, nāve ir zobu galā. Tie nav uzskatāmi par apkaimi, bet par frazeoloģisma komponentiem, un viss savienojums tādejādi ir frazeoloģisms ar daļēju nozīmes pārsemantizējumu. V. Žukovs šādus brīvas nozīmes vārdus uzskata par obligāto apkaimi, kaut gan norāda, ka tie it kā kļūst par frazeoloģisma nozīmes elementu¹.

Nosakot frazeoloģisma apkaimi, ir noteikts pats frazeoloģisms — tā robežas un šķirkļa forma. Leksikogrāfijas praksē šai ziņā ir daudz trūkumu. Daudzos gadījumos frazeoloģisms tiek dots kopā ar biežāk lietoto apkaimi. Nenoteiktība šķirkļa formas izvēlē traucē sistēmas izveidi frazeoloģismu secībai vārdnīcās.

Apkaimes izpēte palīdz noteikt frazeoloģisma nozīmi. Atšķirības apkaimē var signalizēt par frazeoloģisma nozīmes atšķirībām, ja, piemēram, frazeoloģismam *aiziet garu ceļu* subjekta apkaime ir konkrētu parādību nosaukumi (nauda, pulkstenis, apģērba gabali, trauki u. tml.), tā nozīme ir — tikt nozagtam, pazust; ja apkaime ir personu nosaukumi, nozīme ir — aizkļīst tālu pasaulē, pazust no redzes loka. Cits piemērs — frazeoloģisms *karāties gaisā*. 1. Būt neatrisinātam; būt bez pamatojuma. 2. Būt nenoteiktā stāvoklī. 1. nozīmes subjekts ir abstraktu parādību nosaukumi, 2. nozīmes — personu nosaukumi.

Isumā ir aplūkota iespējamā apkaime semantiskā aspektā frazeoloģismos ar viena veida strukturāliem sakariem. Ir verbāli frazeoloģismi ar vienādu leksisko sastāvu, bet atšķirībām sintaktiskajā saistījumā — gan tikai ar subjekta apkaimi — vienvalenti, piemēram, *atvērt acis* — sākt saprast, gan ar subjekta un objekta apkaimi — divvalenti, — *atvērt acis kādam* — palīdzēt saprast, panākt, ka saprot. Šādos gadījumos frazeoloģismi uzskatāmi par divām patstāvīgām vienībām, jo tādiem ir būtiski atšķirīga semantika.

Ir aplūkoti nozīmīgākie jautājumi apkaimes problēmas izpratnei. Frazeoloģisma izziņāšanā apkaimes izpētei ir ļoti svarīga vieta.

VERBĀLO FRAZEOLOĢISMU STRUKTURĀLIE SAKARI

Gramatiski verbāls frazeoloģisms ir verbāla vārdkopa un formāli neatšķiras no brīvām vārdkopām vai vārdrindām. Frazeoloģisma strukturālie sakari realizējas sintaktiskās un semantiskās attieksmēs pret apkaimi. Sintaktiskās attieksmes izpaužas predi-

¹ Жуков В. П. Русская фразеология. — М., Высшая школа, 1986. — С. 259.

kativitātē vai predikativitātē un pārvaldījumā, semantiskās — apkaimes leksiskajā sastāvā. Ikvienam verbālam frazeoloģismam ir noteiktas semantikas subjekta apkaime, kas var būt paplašināta ar noteiktas semantikas objekta vai adverbīālu apkaimi. No šī viedokļa frazeoloģismi dalāmi vienvalentos — tikai ar subjekta apkaimi, divvalentos — ar subjekta un objekta vai adverbīālu apkaimi, trīsvalentos — ar subjekta un tiešā un netiešā objekta apkaimi. Bez tam frazeoloģisma komponents lietvārds var prasīt atributīvu apkaimi, piemēram, *dziedāt (vilkt) kāda dziesmu*.

Apkaimes semantiskie tipi

Īpaša nozīme jāpiešķir apkaimes raksturojumam no semantikas viedokļa. Tāpēc nepievērsīsimies visai atsevišķa frazeoloģisma apkaimei, bet tikai tai, kuras semantiskais tips izraudzīts par analīzes objektu. Verbālo frazeoloģismu apkaimi izsaka ar lietvārdiem vai to substitūtiem — vietniekvārdiem, arī ar komunikatīvām vieniņām (teikumiem vai teikuma daļām). Atkarībā no lietvārdu semantikas izdalāmas šādas apkaimes grupas: 1) personu nosaukumi, 2) nepersonu nosaukumi, t. i., dzīvas būtnes, kas nav personas, resp., dažādi faunas pārstāvji, 3) konkrētu vai abstraktu parādību nosaukumi¹.

Personu nosaukumi (sugas un īpašvārdi) apkaimes funkcijā ir ļoti parasti. Piemērs:

— *Nu ļau, nu tu [Donāt] esi liels un varens, kad Rīgas dakteri tevi uz kājām dabūjuši.*

(Indrāne I. Zemesvēži dzirdēt. — R., 1984. — 333. lpp.)

Līdzīgi tiešajiem personu nosaukumiem funkcionē arī vārdi, kas apzīmē ļaužu kopas, dažādus kolektīvus, personifikācijas un metonīmiski lietotus nosaukumus. Piemēri:

Es saku: kādu pusrota zaldātu vajag izsūtīt, miliciju sacelt kājās.

(Delle V. Par zēnu, kas nenoslīka. — R., 1960. — 69. lpp.)

Jā, stiprais var dzīvot bez bēdu, — kukuļciemnieces nevaimanās, kad viņa dzīvīte grasās kaklu lauzt!

(Delle V. Dižais buciņš. — R., 1970. — 81.—82. lpp.)

..nekādi nevajag ļaut, lai viņi kolhozu ved ap stūri.

(Brodele A. Ar sirdi un asinīm. — R., 1956. — 71. lpp.)

¹ Тагиев М. Т. Глагольная фразеология современного русского языка. — Баку, 1966. — С. 52—53.

..viņa sacels visu māju kājās.

(Deglavs A. Izlase. — R., 1965. — 189. lpp.)

Nepersonu nosaukumi apkaimes funkcijā ir reti lietoti, jo frazeoloģismi kā ekspresīvs izteiksmes līdzeklis raksturo galveno kārt cilvēkus, viņu savstarpējās attiecības. Maz ir tādu frazeoloģismu, kurus var attiecināt arī uz dzīvniekiem un citām dzīvām būtnēm. Piemēri:

Ganības kā kurmju rakumi. Pagalms arī. Gōvs lai kaklu nolauž, vai?

(Indrāne I. Cepure ar kastaņiem. — R., 1966. — 222. lpp.)

Ermotiķu skaņas sacēla kājās visus tuvējos suņus.

(Delle V. Dižais buciņš. — R., 1970. — 28. lpp.)

Konkrētu vai abstraktu parādību nosaukumi subjekta vai objekta funkcijā sastopami bieži. Piemēri:

Labā oma bija vējā. Ciņa pazaudēta.

(Brigadere A. Stāsti. — R., 1958. — 350. lpp.)

Nesmukums, kas Brīviņu dēlam atgadījies ar pusgraudnieka meitu, nemeta ne mazāko ēnu uz gruntnieka dzimtu.

(Upits A. Zaļā zeme. — R., 1965. — 322. lpp.)

Zini, es laikam arī metišu studijas pie malas un sāksu nodarboties ar sportu.

(Zālite E. Agrā rūsa. — R., 1956. — 333. lpp.)

Konkrētas vai abstraktas parādības var būt izteiktas ne tikai ar atsevišķiem vārdiem, bet arī ar komunikatīvām vienībām vai vietniekvārdiem, kuros vispārināts sintaktiskas konstrukcijas saturs, kas diezgan bieži atklājas tikai plašākā kontekstā (citā teikumā nekā frazeoloģisms). Piemēri:

Barons sapulcējušos īsiem vārdiem uzrunāja, lika tiem pie sirds, lai paliek uzticīgi un paklausīgi, kā allaž.

(Māteru Juris. KR II. — R., 1924. — 107. lpp.)

Tik vienu lietu, dēls, es tev liktu pie sirds: turi mīļus mūsu Vilkatīreļus un rūpējies, ka vari tos nodot savam mantiniekam nesamazinātus un nenolaistus.

(Purapuķe J. Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes. — R., 1925. — 135. lpp.)

Mani tu vari graužt, cik gribi, man tas kaulā nekož.

(Zigmonte D. — K. 1970, Nr. 10., 14. lpp.)

Ja tu peldēsi pāri trešajam sēklim, es vairs ar tevi kopā nekad neiešu jūrā. To tu liec aiz auss.

(Grīva Z. Zemes bērni. — R., 1969. — 120. lpp.)

Diezgan bieži ir gadījumi, kad frazeoloģisma subjekts vai objekts teikumā netiek tieši nosaukts, bet izriet no konteksta vai situācijas. Piemēri:

«Kā nu iet ar darbu? Vai nekož kaulā?»

(Brigadere A. Triloģija. — R., 1957. — 160. lpp.)

Cits atklāti lec acīs. Cits no tālienes izgudrēm groza vēju tā, lai Natai ķertu kaut ar spārna galiņu.

(Indrāne I. Cepure ar kastaņiem. — R., 1966. — 197. lpp.)

Visu darbu padara. Acīs nelec. [Pate stāsta Plaskai par Maiju.]

(Brigadere A. Pasaku lugas. — R., 1956. — 97. lpp.)

Apjoma ziņā apkaime var būt plaša un ierobežota.

Apkaimi var veidot gan viens semantiskais tips, gan vairāki. Lielākajai daļai verbālo frazeoloģismu ir viena semantiskā tipa apkaime.

Verbālie frazeoloģismi ar viena semantiskā tipa apkaimi

Personu nosaukumi kā subjekta vai objekta apkaime verbālos frazeoloģismos ir visparastākie. Apkaime šai tematiskajā grupā ir neierobežota vai gandrīz neierobežota. Frazeoloģismi, kam par subjektu ir personas nosaukums, funkcionē līdzīgi trispersonu vārdiem — runātāji frazeoloģismu var attiecināt uz sevi, uz personu, ar kuru runā, un personu, par kuru runā. Piemēri:

— Par ko jūs abi runājat? — Īsti vairs neatceros, tukšus salmus vien kūlām: papļāpājām par laiku, drusku par meitenēm.

(Kauliņš E. — K., 1971, Nr. 2., 35. lpp.)

Ja pirms dažiem gadiem jūs ieminētos par stikla diegiem un stikla audumu, viņa [večiņa] papurinātu galvu un stingrā pārliecībā noteiktu: «Nekul, dēls, tukšus salmus!»

(Plotnieks J. Bet drosmīgie ir! — R., 1967. — 44. lpp.)

.. Bertramu Kārlis kuļ tukšus salmus un visu nopietno lietu izvērs par joku.

(Upīts A. Plaša mākoņos. — R., 1956. — 120. lpp.)

Ja frazeoloģisms lietots infinitīvā (infinitīva vai divdabja) formā, iespējamo personu dažreiz var noteikt pēc vārdiem, kas loģiski saistīti ar infinitīvo formu.

Par frazeoloģisma subjektu uzskatāms personas nosaukums, kas ir predikatīvās attieksmēs ar fāzes vai modālo verbu un tam piesaistīto frazeoloģismu infinitīva formā. Piemēri:

Pienāca arī Pienenītei tas laiks, kad puiši sāka uz viņu mest acis.

(Sakse A. Pasakas par ziediem. — R., 1966. — 32. lpp.)

Savaldīgies Straujups jau mierīgi teica: «Kad ir par ko runāt, runāju. Tukšus salmus kult nemēdzu.

(Grants J. Vēja pusē. — R., 1966. — 56. lpp.)

Es ar Jurīti palikšu te, un tu varēsi lauzt kaut vai kaklu.

(Purapuķe J. Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes. — R., 1925. — 46. lpp.)

Tāpat kā konstrukcijās ar fāzes un modālajiem verbiem subjekts izsecināms arī frazeoloģismu infinitīviem, kas saistīti ar patstāvīgas nozīmes verbiem. Piemērs:

Pat šajās strādnieku sapulcēs ieradās daži kungi kult tukšus salmus un plāpāt par to, vai vīrietim vērts otrreiz apprecēties.

(Upīts A. Plaša mākoņos. — R., 1956. — 44. lpp.)

Diezgan bieži frazeoloģismi funkcionē divdabja teicienos. Tādā gadījumā finītā verba subjekts ir arī frazeoloģisma subjekts. Piemēri:

Un visi plāpā vienā plāpāšanā, kuldami tukšus salmus un cenzdamies asprātībā viens otru pārspēt.

(Grīva Z. Zemes bērni. — R., 1969. — 67. lpp.)

..viņas nevarēja noturēties, maķenit nepatrinušas mēles.

(Ezera R. Saules atspulgs. — R., 1969. — 29. lpp.)

Personu nosaukumu apkaime ļoti parasta ir objekta funkcijā. Piemēri tiešajam objektam:

Gudri mācītie vīri runā visās mēlēs un iebāzīs tevi vēl maisā.

(Deglavs A. Rīga, I. — R., 1957. — 335. lpp.)

Es tak to Akmentiņu tišā prātā vazāju aiz deguna.

(Blaumanis R. KR, V. — R., 1959. — 192. lpp.)

Es neesmu tāds muļķis, kuru var aiz deguna vazāt!

(Vulfs E. Ziedi, kas ceļmalā vīst. — R., 1960. — 125. lpp.)

Piemēri netiešajam objektam:

Bet vai nu kāds Uldim muti aizbāzīs.

(Lāms V. — K., 1971, Nr. 5., 25. lpp.)

Vīsiem, kas paceļ balsis, aizbāž muti vai nu ar restēm, vai lodi.

(Grīva Z. Zemes bērni. — R., 1969. — 267. lpp.)

Kā redzējām, subjekta un objekta apkaime, kas izteikta ar personu nosaukumiem, visumā ir brīva — par subjektu un objektu var būt ļoti dažādi personas nosaukumi, bet vienmēr tikai tādi, kas ir saskaņā ar frazeoloģisma nozīmi un kuriem attieksmes starp frazeoloģismu un apkaimi ir loģiski iespējamās. Tā frazeoloģismā *lēkt acīs* 'izaicinoši izturēties' par objektu var būt tikai personas, kas stāvokļa ziņā ir augstākas par personām, ar kurām izteikts subjekts, piemēram: bērns — vecākiem, skolēns — skolotājam, padotais — priekšniekam u. tml. Subjekta un objekta savstarpējā maiņa būtu nelōģiska. Piemēri:

— *Vai tu savai mātei — nekad nelec acīs?*

(Zigmonte D. Raganas māju remontēs. — R., 1969. — 441. lpp.)

Lūk, kāds izrādās šis tuvredzīgais klusētājs — kā atskabarga lec direktoram acīs!

(Indrāne I. Lazdu laipa. — R., 1963. — 328. lpp.)

Katrs kalps, katrs plikadīda lec saimniekam acīs.

(Lācis V. KR — R., 1960, 6. sēj. — 472. lpp.)

— *Kuš, vīri! — kāds apsauca trokšņotājus. — Kuš, valdīšanai nevajaga acīs lēkt.*

(Kraujņiņš K. Dzīves lokā. — R., 1970. — 173. lpp.)

Starp frazeoloģismiem ar personu nosaukumu apkaimi ir tādi, kuru subjekta vai objekta apkaime ir ierobežota ar sieviešu vai vīriešu dzimuma personām. Tā frazeoloģismam *uzmest lūpu* par subjektu ir sieviešu personu nosaukumi. Piemērs:

Šie vārdi Dagmārai iedzēla, un viņa lepni uzmeta lūpu.

— *Ko tad tu esi panācis? — viņa izsmejoši jautāja.*

(Grīva Z. Zemes bērni. — R., 1969. — 188. lpp.)

Frazeoloģismam *kārties kaktā* subjekts ir sieviete, objekts — vīrietis. Piemērs:

Magazīnu Osvālds vairs nekur nevarējis glābties no Brīvnieku Emmas: kaktā vien kārusies.

(Rihters O. Meži šalc. — R., 1959. — 121. lpp.)

Frazeoloģismam *mest acīs* subjekts ir vīrietis, objekts — sieviete. Piemērs:

Kaņeps jau labu laiku meta acīs uz smuidro, kustīgo

Kristīni, tomēr ne ar glaimiem, ne kā citādi meitenes labvēlību neieguva.

(Sēlis R. Vinardu tirāns. — R., 1973. — 233. lpp.)

Konkrētu un abstraktu parādību nosaukumi kā verbālu frazeoloģismu apkaime ir semantiski interesantāka, daudzveidīgāka nekā personu nosaukumu apkaime; tai var būt subjekta, objekta un adverbiālas funkcijas. Konkrētu vai abstraktu parādību subjekts nosaka frazeoloģisma lietojumu tikai trešajā personā, tāpēc šo frazeoloģismu lietošana nav tik brīva kā trīspersonu, un bieži šāds frazeoloģisms asociējas ar parastāk lietotajiem subjektiem, īpaši, ja apkaime ir šaura, piemēram: *nelauzt kaklu* — parastais kontaktvārds ir darbs, *karāties mata galā* — dzīvība, *nākt gaismā* — patiesība, taisnība, bet arī vēl daudz kas cits. Plaša apkaime ir frazeoloģismam *ķerties pie sirds*, tāpat arī frazeoloģismiem *pārvilkt svītru (stripu)*, *izsist no sliedēm*.

Līdzīgi arī objekta apkaime var būt izteikta ar konkrētu vai abstraktu parādību nosaukumiem, piemēram: *ņemt pie sirds* kaut ko, *likt uz zoba* kaut ko (apkaime šeit ir ierobežota ar konkrētu parādību nosaukumiem, kas apzīmē kaut ko ēdamu). Retāk sastopama šaura apkaime, piemēram, *likt uz spēles*, parasti dzīvību. Apkaime ar vietas nozīmi izsaka konkrētu parādību nosaukumi ar šādu nozīmi, piemēram, *spert kāju* kaut kur, *apsildīt degunu* kaut kur.

Verbālie frazeoloģismi ar vairāku semantisko tipu apkaime

Ar vairāku semantisko tipu apkaime saprotam gan apkaime, kuras atsevišķie vārdi pieder pie vairākām lielajām semantiskajām grupām — personām, nepersonām, konkrētām vai abstraktām parādībām, gan arī apkaime, kuras atsevišķie vārdi pieder pie dažādām konkrētu vai abstraktā parādību tematiskajām grupām.

Ir frazeoloģismi, kuru nozīme paliek tā pati, lai arī apkaime pēc semantiskā tipa ir dažāda. Tā, piemēram, frazeoloģismam *atvērt acis* (kādam) par subjektu var būt gan personu, gan parādību nosaukumi:

— *Es Kalvicienei to andeli izjaukšu, nepārdos viņa Lienu. Ja pati pavisam akla, es viņai atvērsu acis.*

(Upīts A. Zaļā zeme. — R., 1965. — 457. lpp.)

— *Nē, kungi, — Roze beidza savu runu, — jūsu avantsūras un noziegumi latviešu strēlniekiem tikai atvēra acis un parādīja reakcijas istos nolūkus.*

(Fimbers K. Viņi atgriezās. — R., 1970. — 292. lpp.)

Dažādu semantisko tipu objekti ir, piemēram, frazeoloģismam *celt (vai) debesīs kādu, kaut ko*:

Izrādās: bijusi radiopārraide, kurā mūsu traktoristi vai debesīs celti.

(Kūzāne L. Zodiaka loks. — R., 1975. — 174. lpp.)

Tos vienpadsmit [kumeļus] ragana uzteic, debesīs cel-dama,...

(Smits P. Pasakas un teikas. — R., 1931, VII — 300. lpp.)

Citu zemes slavēt un celt vai debesīs, bet paša iegūto gabalu pelt?

(Fimbers K. Pelēkā zeme. — R., 1956. — 86. lpp.)

Daudzos gadījumos apkaimes semantiskā tipa atšķirības nosaka atšķirīgas frazeoloģisma nozīmes, piemēram, *ieraudzīt die-nas gaismu* 1. noz. — ar personas subjektu ir 'piedzimt', 2. noz. — ar parādību subjektu ir 'tikt publicētam', 'iznākt'. Līdzīgi polisē-mija rodas arī frazeoloģismos *aiziet garu ceļu, karāties gaisā*.

Diezgan bieži polisēmiju nosaka apkaime, kas ir izteikta ar konkrētu vai abstraktu parādību šaurākām vai plašākām tema-tiskām grupām. Piemēram, frazeoloģismam *aiziet gar degunu* (kādam) ar plašu konkrētu parādību subjektu ir noz. — netikt iegūtam (par kaut ko kārotu, vēlamu, kas bijis vai šķitis tuvu esam):

Labāk paciest, ka loms aiziet gar degunu, nekā pazaudēt tiklus.

(Talcis A. Tikšanās ar okeānu. — R., 1963. — 84. lpp.)

Ja par frazeoloģisma subjektu ir satiksmes līdzekļu nosaukumi (šaura apkaime), tad nozīme ir — tikt nokavētam, ļoti tuvu esot:

— Iepriekšējais trolejbuss aizgāja gar pašu degu-nu, — es taisnojos.

(Svīkule V. Mirkļu mozaika. — R., 1968. — 159. lpp.)

Plaša polisēmija atkarībā no subjekta apkaimes tipa ir frazeo-loģismam *iet pie sirds* kādam:

1. Patikt, būt pa prātam (ļoti dažādas parādības).

Patiesi vārdi. Bet neiet pie sirds.

(Blaumanis R., — R., 1949, V — 39. lpp.)

Un tad tu sāki mani tā jauki žēlot, un tas man gāja pie sirds.

(Zigmonte D. Mārsils. — R., 1969. — 118. lpp.)

2. Garšot (kas ēdams vai dzerams).

Virums gan bija paplāns, bet tik garšīgs un labs pēc sāls, ka ir Treimanim viņš gāja īsti pie sirds.

(Zeiboltu Jēkabs. — R., 1956, I — 54. lpp.)

Pārējie turpināja dzert karsto tēju ar ievārījumu — pēc salšanas garajā ceļā tā [tēja] gāja pie sirds.

(Lācis V. KR — R., 1963, 5. sēj. — 318. lpp.)

3. novec. Tik smagi pārdzīvotam.

Muļķītim tēva bēdas iet pie sirds. Viņš izlūdzas vienreiz, lai laiž viņu raudzīt, kur brāļi palikuši.

(Smits P. Latviešu pasakas un teikais. — R., 1931, VII — 239. lpp.)

«Redzi, sākumā es tāda nebiju kā tagad. Citu ļaužu liktenis man maz vien gāja pie sirds...»

(Poruks J. Stāsti. — R., 1959. — 120. lpp.)

Verbālo frazeoloģismu strukturālo sakaru apskats rāda, ka apkāmes izpētei ir būtiska nozīme katra konkrēta frazeoloģisma noteikšanā, tā funkcionēšanas likumību atklāšanā un frazeoloģijas teorijā vispār.

FRAZEOLOĢISKIE SALĪDZINĀJUMI

Frazeoloģisko salīdzinājumu izpratne

Jautājums par frazeoloģiskiem salīdzinājumiem vispārīgos dažādu valodu frazeoloģijas apskatos ir iekļauts tikai retumis¹, atsevišķu rakstu par frazeoloģisko salīdzinājumu problēmām ir samērā daudz, pieeja un uzskati ir dažādi, īpaši par šādu frazeoloģismu robežām. Latviešu valodniecībā frazeoloģiskie salīdzinājumi plaši aplūkoti A. Ozola darbos sakarā ar tautasdziesmu valodu². Jautājumi par frazeoloģiskiem salīdzinājumiem mūsdienu latviešu valodā risināti galvenokārt studentu darbos — gan vis-

¹ Назарян А. Г. Фразеология современного французского языка. — М., 1976.

² Ozols A. Latviešu tautasdziesmu frazeoloģijas pamatjautājumi / LPSR ZA Valodas un literatūras institūta Raksti. — R., 1959, X; Salīdzinājumu latviešu klasiskajās tautasdziesmās / LPSR ZA Valodas un literatūras institūta Raksti. — R., 1959, XI; Latviešu tautasdziesmu valoda. — R., 1961.

pārīgos frazeoloģijas apskatos, gan tieši frazeoloģiskiem salīdzinājumiem veltītos darbos¹.

Frazeoloģiskie salīdzinājumi skatāmi kā īpaša strukturāli semantiska grupa. Frazeoloģiskiem salīdzinājumiem ir ārēja (formāla) pazīme — salīdzinājuma saiklis *kā*, pēc kura tie viegli norobežojami no pārējiem frazeoloģismiem. Saiklis *kā* saista salīdzināmo daļu, ko salīdzina, ar salīdzinātāju daļu, ar ko salīdzina, t. i., ar tēlu. Kā frazeoloģija kopumā, tā frazeoloģiskie salīdzinājumi atsevišķi pieder pie valodas poētiskajiem izteiksmes līdzekļiem. Poētikā salīdzinājums tiek aplūkots līdzās epitetam un dažādiem tropiem kā speciāls tēlainās izteiksmes līdzeklis.

«Salīdzinājuma uzdevums ir spilgtāk atsegt kādas iezīmes, nianšes tai parādībā, ko pielīdzina kādai citai. Saistot attēlojamo parādību ar citām, paveras liela iespēju dažādība tās vispusīgākam un emocionālākam raksturojumam.»²

Spilgti to rāda šādi piemēri:

*Kā zagšus, tik lēnām, tik klusitīnām,
Bez puteņiem un bez vētras
Ir pavasaris atnācis:
Zied lazdas, zaļo jau mētras.*

(R. Blaumanis.)

*Kā zobens, iesprausts skuju vainagā,
Spīd Alauksts tumšu egļu ielokā.*

[...]

*Un vakarā, kad sārti saule riet,
Kā taures skaņas tālu ilgās iet.*

(K. Skalbe.)

Uzdevums padarīt izteiksmi spilgtāku, emocionālāku ir arī frazeoloģiskiem salīdzinājumiem, bet frazeoloģiski salīdzinājumi atšķiras no rakstnieku salīdzinājumiem ar to, ka ir tradicionāli, lakoniski. Frazeoloģisks salīdzinājums nav individuāls tēlainās izteiksmes līdzeklis, bet tradicionāls, daudzu paaudžu valodas praksē nostiprināts, par valodas vienību kļuvis vārdu savienojums. Piemēri:

*...dancotāju pāri kā vilciņi griezās pa pagalmu, saceldami
puteķu mākoņus.*

(Saulietis A. Uguntiņa. — R., 1981. — 187. lpp.)

¹ Riņķe G. Latviešu valodas frazeoloģiskie salīdzinājumi (fauna) / Diplomdarbs. — R., 1971; Riņķe G. Frazeoloģisko salīdzinājumu kontaktvārdi un nozīme / Verbu un frazeoloģismu saistāmība. — R., 1975.

² Valeinis V. Poētika. — R., 1961. — 190. lpp.

«Ko tu klusē, kā ūdeni mutē ieņēmis?» uztraucās Knislis,
«vai tad tas kāds kara noslēpums?»

(Grīva Z. Dzīvības ceļš. — R., 1953. — 384. lpp.)

*Lai gan ceļa grūtības [uz Rīgu un atpakaļ] bija diezgan
lielas, tomēr mājās viss tas aizmirstas un liekas, tu būtu izda-
rījis ko ārkārtīgu, izskrējis, kā smeļies, kā vilks caur Rīgu.*

(Austrinš A. Puiškans. — R., 1959. — 175. lpp.)

Tradicionalitāte ir pirmā pazīme, kas atšķir frazeoloģiskos sa-
lidzinājumus no individuālajiem. Individuālā salīdzinājuma vē-
rtība ir originalitātē, frazeoloģiskā — sabiedrības akceptā.

No šīs pamatatšķirības izriet vēl citas atšķirības. Individuālais
salīdzinājums savā saturā ir konkrēts un abās savās daļās vie-
nots. Salīdzinātāja daļa nepastāv bez salīdzināmās daļas. Fra-
zeoloģiskais salīdzinājums izsaka noteiktu vispārinājumu, kas ir
sabiedrības akceptēts un izpaužas nozīmes pārsemantizējumā,
bez kura nav frazeoloģijas. Sabiedriskais akcepts nostiprina sa-
lidzinājuma vietu valodā, pārvērš to par valodas parādību, kas
savukārt rada iespējas, kādu nav individuālam salīdzinājumam.
Veidojas ar tradīciju nostiprināti sakari starp salīdzinājumu un
salīdzinātāju daļu, kas salīdzinātāju daļu izceļ kā galveno, pie-
šķir tai relatīvu patstāvību un dažreiz ļauj pat atrauties no salī-
dzināmās daļas pilnīgi, jo salīdzināmā daļa ir viegli iedomājama
un bieži daudzveidīga, piemēram, *kā dzelts, kā rūgta nāve, kā
pilei ūdens, kā aklai vistai grauds, kā ar aukstu ūdeni apliets*.
Individuālos salīdzinājumos abas daļas pastāv kopā.

Frazeoloģisma robežu noteikšana

Nosakot frazeoloģiskos salīdzinājumus, rodas problēma, kad
salīdzināmo daļu uzskatīt par frazeoloģisma komponentu.

Attieksmes starp frazeoloģiska salīdzinājuma daļām ir divējā-
das: 1) nozīmes nesēja ir tikai salīdzinātāja daļa, 2) nozīmi veido
abas daļas kopā. Lai noteiktu šīs attieksmes un reizē pašu fra-
zeoloģismu, ir nepieciešams izsekot salīdzināmai daļai plašā ma-
teriālā, īpaši tad, ja salīdzinātāja daļa ir vienkārša (ar vienu
pilnnozīmes vārdu).

Ja nozīmes nesēja ir salīdzinātāja daļa ar patstāvīgu nozīmi,
tad salīdzināmā daļa veido frazeoloģisma apkaime, kas var būt
gan tematiski dažāda, gan vienas tematikas, gan plašāka, gan
šaurāka. Plaša, tematiski dažāda apkaime ir, piemēram, frazeo-
loģismam *kā pa miglu* — atcerēties, dzīvot, norītēt, notikt, redzēt,
dzirdēt, maldīties u. c., arī frazeoloģismam *kā aklis*:

..lidz pusei jau ūdenī esot un kā akls brienot vien dzi-
lāk — tā jau varot noslikt.

(Smits P. Latviešu pasakas un teikas. — R., 1936, XIV. — 259. lpp.)

..piekodināja neiet pie viņa citādi, kā pēc siena braucot,
lai kāds nenoskatītos. Bet viņa vien kā akla nevarēja no-
ciesties.

(Sakse A. Pret kalnu. — R., 1950. — 42. lpp.)

..mazam bērnam skaidrs, uz ko [Rūdolfs Stemps] mērķē,
pēc kā tiecas, tikai Degsnim tas nebija iekritis prātā,
gluži kā aklam.

(Brodele A. Ar sirdi un asinīm. — R., 1956. — 184. lpp.)

Ja Elvira man nebūtu pateikusi, es vēl šodien staigātu
kā akla un...

(Dumbers L. Vējziedu pavēnī. — R., 1977. — 83. lpp.)

Plaša, vienas tematikas apkaime — pārvietošanās verbi ir, piemēram, frazeoloģismam *kā vējš* — skriet, drāzties, auļot, lais-
ties u. c., *kā bulla* — aizskriet, pieskriet, šauties, aizšauties u. c. Saura apkaime ir, piemēram, frazeoloģismiem *kā aizkauts* — brēkt, kliegt, *kā mājās* — justies, *kā piebāzts* — pilns (minētas parastās apkaimes).

Ja nozīmes nesēja ir salīdzinātāja daļa ar pastiprinājuma nozīmi un salīdzināmā daļa ir daudzveidīga, arī tad salīdzināmā daļa neietilpst frazeoloģismā, bet veido tā apkaime, piemēram, *kā negudrs* — skriet, lēkāt, ārdīties, trakot, smieties, aplaudēt, līt, snigt, karsēt, spiest, riet, pogot, smaržot, sirds sit u. c., *kā traks* — trokšņot, ārdīties, kratīt, karsēt, pērties, smieties, laiks skrien, sirds sitas u. c.

Salīdzinājuma ekspresivitāte un stilistiskā nokrāsa ir atkarīga no salīdzinātājas daļas tēla, cik lielā mērā tas asociējas ar konkrēto nozīmi, piemēram, frazeoloģismiem *kā biete*, *kā vēzis*, *kā magone*, *kā brūklene*, kuriem ir vienāda apkaime — nosarkt, piesarkt, sasarkt, pietvikt, sarkans. Visiem frazeoloģismiem ir pastiprinājuma, pazīmes pakāpes nozīme, bet salīdzinātājas daļas tēls nosaka atšķirības šo frazeoloģismu lietošanā un nozīmes niansēs — visbiežāk sastopamais *kā biete* ir diezgan neitrāls un attiecināms kā uz sievieti, tā vīrieti, biežuma ziņā nākamais *kā vēzis* — parasti uz vīrieti, *kā magone*, *kā brūklene* — uz sievieti. Apkaime papildina vārdi — *sārta*, *piesārtusi*. Šiem frazeoloģismiem piemīt pozitīvs emocionāls iekrāsojums.

Ja salīdzinātāja daļa ir izvērsta, nošķirt frazeoloģismu no apkaimes ir vieglāk, piemēram, *kā pērkons no skaidrām debesīm*,

kā aklai vistai grauds, kā no gaisa nokritis, kā caur adatas aci izvilkti.

Salīdzinājumi, kuru nozīmi veido abas daļas kopā, ir divējādi — ar formāli un semantiski nošķiramu salīdzināmo un salīdzinātāju daļu un semantiski nedalāmi, metaforiski saliedēti frazeoloģismi.

Ja salīdzināmajā daļā ir vārds ar saglabātu leksisko nozīmi, kurš salīdzinājumā ir vienīgi iespējama un bez kura nevar uztvert frazeoloģisma nozīmi, tas uzskatāms par frazeoloģisma komponentu, nevis par apkaimi, piemēram, *vesels kā rutks, miksts kā pūpēdis, balts kā ābele, strādā kā zirgs, pazūd kā rīta rasa, pazūd kā adata siena kaudzē*. Tādi salīdzinājumi uzlūkojami par frazeoloģismiem ar daļēju nozīmes pārsemantizējumu.

Nošķirt salīdzināmo daļu no salīdzinātājas daļas nav loģiski, ja salīdzinājums ir metaforiski saliedēts — izteikts ar metaforisku gleznu (metafora būtībā ir netiešs salīdzinājums) verbālas vārdkopas veidā, piemēram, *nokrist kā no plaukta, spēlējas kā suns ar kaķi, iztek kā ūdens caur pirkstiem, skatās kā zirgs pēc auzām, nokrit kā zviņas no acīm, noveļas kā akmens no sirds*. Verbālie frazeoloģiskie salīdzinājumi veido semantiski nedalāmu veselumu ar patstāvīgu nozīmi. Tiem ir verbāliem frazeoloģismiem raksturīgā apkaime.

Beidzot apskatu par frazeoloģisku salīdzinājumu robežām, jāatzīmē, ka minēti spilgtākie un skaidrākie gadījumi, bet ir arī tādi, kur salīdzināmās un salīdzinātājas daļas attieksmes nav tik noteiktas un iespējams divējāds risinājums. Zināms subjektīvisms semantikas jautājumu risināšanā ir neizbēgams.

Frazeoloģiskie salīdzinājumi kvantitatīvi latviešu frazeoloģijā ieņem ievērojamu daļu, tāpēc būtu nepieciešami detalizēti pētījumi par atsevišķiem jautājumiem. Tam ļoti noderētu frazeoloģisko salīdzinājumu kopums vārdnīcas veidā. Lietuviešu valodniecībā šāds mēģinājums jau veikts¹.

¹ Lietuvių kalbos palyginimų žodynas. Sudarė K. B. — Vosylytė. — Vilnius: Mokslas, 1985.

IV. FRAZEOGRĀFIJA

FRAZEOLOĢISMI VISPĀRIGAJĀS VĀRDNICĀS (tulkojošās un skaidrojošās leksikas vārdnīcās)

Termins *frazeogrāfija* nozīmē gan praktisko vārdnīcu rakstīšanas darbu un šī darba rezultātu, frazeoloģijas vārdnīcu kopumu, gan zinātnes nozari, kas izstrādā šāda tipa vārdnīcu rakstīšanas principus. *Frazeogrāfs* — frazeoloģijas vārdnīcu speciālists. Tradicionāli frazeogrāfija tiek iekļauta plašajā terminā *leksikogrāfija*, tāpat kā sākotnēji frazeoloģija tika uzskatīta par leksikoloģijas daļu. Leksikas vārdnīcās tiek ietilpināti pazīstamākie frazeoloģismi ar biežāk lietotajām nozīmēm. Tiklab tulkojošās, kā skaidrojošās vārdnīcās frazeoloģismi kā ilustratīvi piemēri vārda lietošanai ir iekļauti attiecīgā vārda šķirklī, norādot uz tiem ar noteiktu grafisku zīmi, parasti rombu — ♦.

Vārdi, pie kuriem doti frazeoloģismi, tiek izraudzīti ļoti dažādi. Frazeoloģismi tiek doti vai tikai pie viena komponenta, vai atkārtoti pie vairākiem. Pašu frazeoloģismu kārtošanas principi šķirklī netiek ievēroti.

No tulkojošām vārdnīcām visvairāk frazeoloģismu ir plašākajās latviešu-krievu vārdnīcās. Bagāts frazeoloģijas materiāls ir K. Milenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcā, tikai tur tie nav grafiski iezīmēti.

Skaidrojošā Latviešu literārās valodas vārdnīca (LLVV) apzināti nedod noteiktu traktējumu tiem vārdu savienojumiem, kas apzīmēti ar romba zīmi un ko tradicionāli vedas uztvert par frazeoloģismiem: «Vārdu savienojumi (lielākoties frazeoloģismi), kuros vērojams nozīmes pārnese un kuros viens vai vairāki vārdi zaudējuši savu semantisko patstāvību (salīdzinot ar šķirklā vārda semantiku), apzīmēti ar romba zīmi (♦), piemēram, «Neticēt savām ausīm».» (1. sēj., 15. lpp.). Tas dod lielu brīvību šādu savienojumu vērtēšanā, tikai te nav noteiktas koncepcijas. Pie vārdu nozīmēm aiz romba zīmes ir ļoti dažādi vārdu savienojumi, bieži brīvi vārdu savienojumi un individuāli veidoti tropi. Tomēr frazeoloģiskais materiāls vārdnīcā ir bagāts, uzrādīta arī polisēmija,

nozīmes ilustrētas ar citātiem no literārās valodas tekstiem. Tas ir pirmais tik plašs šāda veida latviešu frazeoloģijas uzkrājums. Ja vienā šķirklī frazeoloģismu ir daudz, grūti atrast vajadzīgo, jo to izkārtšanai nav pievērsta uzmanība.

Lai gan viensejuma skaidrojošā *Latviešu valodas vārdnīca* teorētiski dod diezgan skaidru frazeoloģismu izpratni¹, praktiski tomēr vērojamas nekonsekvences. Frazeoloģismi novietoti šķirkļa beigās, uzrādīta polisēmija. Noteiktus kārtojuma principus bagātajā frazeoloģismu klāstā nevar saskatīt.

Skaidrojošās latviešu leksikas vārdnīcās frazeoloģismi atspoguļoti jau samērā plaši, un tās var noderēt par avotu latviešu frazeoloģijas problēmu risināšanai. Taču frazeoloģija nav leksikas pielikums, pilnīgu pārskatu par frazeoloģiju leksikas vārdnīcas nespēj dot. Šis uzdevums veicams frazeogrāfiem.

SPECIĀLĀS FRAZEOLOĢIJAS VĀRDNICAS

(tulkojošās un skaidrojošās)

Tāpat kā leksikā, arī frazeoloģijā vispirms ir radušās tulkojošās vārdnīcas. Latviešu frazeogrāfijā pirmā ir D. Caubuliņas, N. Ozoliņas, A. Plēsumas Latviešu-krievu frazeoloģiskā vārdnīca (R., 1965.). Vārdnīcas latviskā daļā izmantotas esošās leksikas vārdnīcas — K. Milenbaha un J. Endzelīna *Latviešu valodas vārdnīca*, latviešu-krievu vārdnīcas, arī latviešu sakāmvārdi un parunas, nedaudz daļlīdētāvas un tautas mutvārdu runas. Protams, vārdnīca nevar būt pilnīga, bet galvenais vārdnīcas trūkums ir tas, ka tā veidota bez noteikta teorētiska pamata frazeoloģismu izpratnē, bez noteiktas koncepcijas, jo frazeoloģija kā zinātne tolaik šādu pamatu nespēja dot. Detalizēti latviešu-krievu frazeoloģisko vārdnīcu analizē L. Orlovska, norādot tajā ne mazums trūkumu². Un tomēr tā ir pirmā un līdz deviņdesmitajiem gadiem vienīgā latviešu frazeoloģijas vārdnīca.

Seko vārdnīcas ar citvalodu frazeoloģismiem pirmajā daļā: A. Banga, A. Jostone, L. Tjurina. *Krievu-latviešu frazeoloģiskā vārdnīca* I, II. — R., 1974; J. Raškevičs, O. Sauka, J. Vējš, T. Zālīte. *Angļu-latviešu-krievu frazeoloģiskā vārdnīca*. — R., 1977; I. Celmrauga, R. Livšica, H. Rozenbaha, K. Sējēja, B. Veinerte. *Vācu-latviešu frazeoloģiskā vārdnīca*. — R., 1980.

Frazeoloģisms kā valodas vienība un tā atspoguļojums tulkojošā vārdnīcā ir atkarīgs no frazeoloģisma koncepcijas un kārto-

¹ Latviešu valodas vārdnīca. — R., 1987. — 11. lpp.

² Орловская Л. Я. О расположении латышских фразеологических единиц во фразеологическом словаре. — Рига. — Зинатне. 1968. — С. 32—37.

šanas principiem attiecīgajā valodā, resp., izmantotajos avotos, latviskā daļa dod tikai satura atbilstību — vai nu ar attiecīgu frazeoloģismu, ja tādu var atrast, vai ar īsu nozīmes skaidrojumu, ja atbilstoša frazeoloģisma latviešu valodā nav. Tādējādi tulkojošās citvalodu frazeoloģijas vārdnīcas latviešu frazeoloģijas jau-tājumu risināšanā var izmantot tikai pastarpināti.

Pilnīgāku frazeoloģismu aprakstu dod skaidrojošās vārdnīcas, bet to izveide ir sarežģītāka, tāpēc tās parādās samērā vēlu. Krievu frazeogrāfijā pirmā skaidrojošā vārdnīca ir A. Molotkova redakcijā izstrādātā vārdnīca¹, kas īsā laikā iznākusi daudzās atkārtotos izdevumos. Tajā diezgan plaši atspoguļota polisēmija un doti literāri citāti. Ne visai plaša, ar lakoniskiem nozīmes skaidrojumiem un piemēriem nozīmes ilustrēšanai (gan ar autoru, gan vietas norādēm) ir J. Paulauska lietuviešu valodas frazeoloģismu vārdnīca². Skaidrojošajā latviešu valodas frazeoloģijas vārdnīcā, kas izstrādāta LU Latviešu valodas katedrā doc. A. Lauas vadībā, pamatojoties uz šai darbā izklāstīto frazeoloģijas teoriju, ievietoti ap 3800 frazeoloģismu, atklāta frazeoloģismu polisēmija, dots bagāts ilustratīvais materiāls ar pilnīgām avotu norādēm. Tā ir pirmā latviešu frazeoloģijas vārdnīca, kuras pamatā ir samērā pilnīga frazeoloģismu kartotēka (ap 120 000 vienību), kas iegūta no literārās valodas tekstiem, retumis no izloksnēm.

¹ Фразеологический словарь русского языка / Под редакцией А. И. Молоткова. — М., 1967.

² Paulauskas J. Lietuvių kalbos frazeologijos žodynas. — Kaunas, Sviesa, 1977.

V. FRAZEOLŌGISMU KĀRTOŠANAS PRINCIPI

Bez noteiktas frazeolōģismu koncepcijas, kas nosaka arī vārdnīcas apjomu, vārdnīcai ir nepieciešami noteikti frazeolōģismu kārtošanas principi. Šī jautājuma risināšana ir sarežģīta, jo frazeolōģisms ir salikta valodas vienība — vismaz divi vārdi, bet bieži daudz vairāk. Izvēloties tradicionālo leksikogrāfu principu — alfabētu, rodas jautājums, pēc kura vārda kārtot alfabētā. Galvenā problēma ir atslēgas vārda izvēle — kā šo vārdu izraudzīties — tīri formāli vai kā citādi. Atrast kārtojumam objektīvus kritērijus un panākt konsekveni tajā ir visgrūtākā frazeogrāfu problēma.

Mēģinājumi ir bijuši dažādi. Ir meklēti tādi paņēmieni, kuros par kārtošanas pamatu izvirzīts komponents, kas frazeolōģismā ir kaut kādā mērā būtisks.

Par vienu no tādiem tiek uzlūkots kodolvārds, ar kuru saprot frazeolōģisma komponentu, kurā visspilgtāk izpaužas pārsemantizējums, kurš ir tēlainības kodols. Šis princips izmantots *Latviešu-krievu frazeolōģiskajā vārdnīcā*, arī *Krievu-latviešu frazeolōģiskajā vārdnīcā*. Tam ir būtisks trūkums — šāda komponentu diferenciacija objektīvi iespējama tikai frazeolōģismos ar daļēju pārsemantizējumu (*miegs nāk kā ūdens, neteikt ne četri*). Frazeolōģismos ar pilnīgu pārsemantizējumu, kādi ir vairums frazeolōģismu, komponentu diferencēšana no tēlainības viedokļa neatbilst pārsemantizējuma būtībai, jo tā pamatu veido tēlainā izteiksme kā veselums, kā poētiska glezna. Tāpēc kodolvārda izvele iznāk subjektīva. To atzīst arī *Latviešu-krievu frazeolōģiskās vārdnīcas* autores un *Krievu-latviešu frazeolōģiskās vārdnīcas* autores. Vārdnīcu materiāls subjektivismu apstiprina. Daži piemēri no *Latviešu-krievu frazeolōģiskās vārdnīcas*: *bistas* (*bēg*) *kā velns no krusta* — kodolvārds ir *krusts* (bet kāpēc ne VELNS?), *mokās kā velns ar krupi* — kodolvārds ir *velns* (bet kāpēc ne KRUPIS?), *zemu krist* — kodolvārds ir *krist* (kāpēc ne ZEMU?), *pirksti deg* — kodolvārds ir *deg* (bet kāpēc ne PIRKSTS?).

Frazeologismu atrašanas grūtības palīdz novērst rādītājs vārdnīcas beigās, kurā alfabēta secībā apkopoti vārdnīcā ievietotie frazeoloģismi, kas aizņem diezgan lielu vārdnīcas daļu (127 lap-
puses no 673). Tāpat rīkojušies arī *Krievu-latviešu frazeoloģiskās vārdnīcas* un *Angļu-latviešu-krievu frazeoloģiskās vārdnīcas* au-
tori.

Ir mēģinājumi kārtot frazeoloģismus pēc galvenā vārda, ar kuru saprot frazeoloģisma komponentu, kas sastopams daudzos frazeoloģismos. Pēc tāda principa *Latviešu-krievu frazeoloģiskajā vārdnīcā* ievietots frazeoloģisms *celt gaisa pilis* — pie vārda **GAISS**, jo ar vārdu *gaiss* ir daudz vairāk frazeoloģismu nekā ar vārdu *pils*. Tāpat frazeoloģisms *ķerties vērsim pie ragiem* — pie vārda **RAGS**, jo ar *rags* daudz vairāk nekā ar vārdu *vērsis*. Šis paņēmieni izmantots daudzās angļu frazeoloģijas vārdnīcās¹. Ir arī vēl citi mēģinājumi atrast vārdu, pēc kura kārtot frazeoloģis-
mus vārdnīcā².

Mēģinājumi kārtot frazeoloģismus pēc kādas būtiskas to pa-
zīmes pagaidām izrādījušies neveiksmīgi. Nav atrasts princips,
kas nodrošinātu objektīvu un konsekventu materiāla izkārtojumu.

Tāpēc ir sākušies formālu principu meklejumi, jo tie ir objek-
tīvi. Frazeogrāfi atsakās no būtisku pazīmju atspoguļošanas kār-
tojumā, par kritēriju izvirza prasību, lai kārtojums būtu konsek-
vents un katrs frazeoloģisms viegli atrodams.

Viens no tādiem principiem ir kārtojums alfabētā pēc pilnno-
zīmes vārdiem — frazeoloģismu dod vārdnīcā tik reižu, cik tajā
ir pilnnozīmes vārdu, piemēram, frazeoloģismu *kā no pārpilnības*
raga dod pie vārdiem **PĀRPILNĪBA** un **RAGS**. Šī paņēmiena
trūkums — frazeoloģisms vārdnīcā jāievieto vairākkārt, bet vārd-
nīcas lietotājam tas ir ļoti ērts. Šāds princips ievērots latviešu
leksikas vārdnīcās — *Latviešu literārās valodas vārdnīcā* un *Lat-
viešu valodas vārdnīcā*. Tā ir veidota *Franču-krievu frazeoloģiskā*
*vārdnīcā*³.

Izdevīgāks paņēmieni ir kārtot frazeoloģismus pēc pirmā piln-
nozīmes vārda, bet tā lietošanu apgrūtina iespējamais vārdu kār-
tas mainīgums.

A. Molotkovs uzskata, ka frazeoloģisms vārdnīcā ievietojams
tik reižu, cik tam ir komponentu (tie nav tikai pilnnozīmes vār-

¹ Орловская Л. Я. О расположении латышских фразеологических еди-
ниц во фразеологическом словаре. — Рига: Зинатне, 1968. — С. 45.

² Там же, с. 37—47.

³ Гак В. Г. и др. Французско-русский фразеологический словарь / Под
ред. Я. И. Рецкера. — М., 1963.

di).¹ Viņš norāda, ka frazeoloģisma novietojumam vārdnīcā nav būtiskas nozīmes, bet vietas izvēles princips jāievēro konsekventi. Noteikta atsauču sistēma norādīs vārdnīcas lietotājam, kur frazeoloģisms meklējams². Tāds paņēmieni sekmīgi izmantots A. Molotkova vadībā izstrādātajā krievu valodas frazeoloģiskajā vārdnīcā.

A. Babkins ir izvirzījis principu kārtot frazeoloģismus alfabēta secībā pēc komponentu piederības noteiktai vārdšķirai, nosaucot attiecīgo vārdu par atslēgas vārdu un prioritāti piešķirot lietvārdam³. Detalizēti jautājums ir izstrādāts viņa vadībā gatavotās krievu frazeoloģijas vārdnīcas darba instrukcijā.

Izmantojot frazeoloģismus sastopamo vārdšķiru statistiskos datus, arī L. Orlovskā nonākusi pie gramatiskā principa — kārtot frazeoloģismus alfabēta secībā pēc komponentu vārdšķirām un izstrādājusi atslēgas vārdu sistēmu⁴.

KĀRTOŠANAS PRINCIPI LATVIEŠU FRAZEOLŌĢIJAS VĀRDNICĀ

Vadoties no A. Babkina un L. Orlovskas atziņām atslēgas vārdu izvēlē, *Latviešu frazeoloģijas vārdnīcā* izraudzīti savi frazeoloģismu kārtšanas principi.

Frazeoloģismu kārtšanai vārdnīcā izmantota divpakāpju formāla sistēma. Pamatkārtojums ir alfabētā pēc atslēgas vārda, t. i., vārda, pēc kura izraudzīta frazeoloģisma vieta vārdnīcā un pēc kura tas meklējams.

Atslēgas vārdu nosaka pēc frazeoloģisma komponentu pilnnozīmes vārdiem.

1. Atslēgas vārds ir vienīgais lietvārds (NE **ACĪ** DURAMS); ja lietvārdu ir vairāk, tad atslēgas vārds ir lietvārds nominatīvā (**VILKS** AVJU DRĀNĀS), ja nominatīva nav, tad — lietvārds akuzatīvā (**PIRKT CŪKU** MAISĀ, **CELT ĀZI** PAR DĀRZNIEKU); ja nav ne nominatīva, ne akuzatīva, tad — pirmais lietvārds pēc kārtas (NE **ACU** GALĀ, NO **GALVAS** LIDZ KĀJĀM).

¹ Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка. — Ленинград, 1977, — С. 253—257.

² Бабкин А. М. Лексикографическая разработка русской фразеологии. — М. — Л.: Наука, 1964.

³ Там же, с. 257.

⁴ Орловская Л. Я. О расположении латышских фразеологических единиц во фразеологическом словаре. — Рига: Зинатне, 1968. — С. 48—68.

2. Ja frazeologismā lietvārdu nav, atslēgas vārdu izrauga šādā secībā: īpašības vārds (**SPLAUT BALTU**), skaitļa vārds (**NEDOT NE PIECI**), apstākļa vārds (**LIKTIES SLIPI**), reti vietniekvārds (**CITS UN KAS**), darbības vārds — pirmais vai vienīgais (**STĀVĒT UN KRIST; KĀ AIZMIDZIS**).

3. Frazeoloģiskos salīdzinājumus kārtē pēc salīdzinātās daļas, ievērojot vispārīgos principus (**KĀ AR ĀMURU; KĀ PUPU KŪLIS; KĀ ŪDENI MUTĒ IENĒMIS; KĀ PIEKALTS; MĒLE KĀ KULSTIKLA; NAUDAS KĀ PELU; SMEJAS KĀ KUTINĀTS**).

4. No pamatfrazeoloģisma atvasinātos frazeoloģismus (derivātus) dod šķirkli aiz pamatfrazeoloģisma (tukšu salmu kūlējs; tukšu salmu kulšana aiz **KULT TUKŠUS SALMUS**) bez skaidrojuma.

Frazeoloģismus ar kopēju atslēgas vārdu kārtē alfabētā pēc frazeoloģisma pirmās sastāvdaļas. Kur vārdu kārtā ir stabila, tur šis princips labi noder (**ZAKIM ACIS SPRĀGST NO PIERES LAUKĀ; KĀ NO GAISA; CEPURI KULDAMS**). Ja vārdu kārtā ir samērā brīva, tad tiek izmantoti daži papildkritēriji: verbāliem frazeoloģismiem pirmajā vietā dod darbības vārdu (**ATVĒRT ACIS**), teikuma formā izteiktiem frazeoloģismiem pirmajā vietā dod teikuma priekšmetu (**ACIS ATVERAS**). Piemērs:

DŪŠA

BŪT DŪŠĀ

DŪŠA APTEKAS (APSKRIENAS)

DŪŠA IR PILNA

DŪŠA IR (SASKRIEN, SASLŪK) PAPEŽOS

IEDZĪT DŪŠU PAPEŽOS

IET PIE DŪŠAS

JAUTRĀ DŪŠĀ

PAKULU DŪŠĀ

PIESIET DŪŠU (retāk DVESELI)

PILNA DŪŠA

SKĀBA (GREIZA) DŪŠA

UZTAISĪT (IETAISĪT) DŪŠU

Ne katrreiz var strikti noteikt frazeoloģisma robežas (īpaši dažos adverbīālo un komparatīvo frazeoloģismu tipos). Tas sarežģī šķirkļa frazeoloģisma izvēli frazeogrāfam un frazeoloģisma atrašanu vārdnīcas lietotājam. Atliek rūpīgi pārlūkot visus attiecīgā atslēgas vārda šķirkļus vai censties uzminēt šķirkļa frazeoloģismu.

Frazeoloģismi ar kopēju atslēgas vārdu veido dažāda apjoma frazeoloģismu līgzdas. Papildinot atslēgas vārdu reģistru ar norādēm par frazeoloģismiem ar attiecīgo vārdu citās līgzdās, gūstam pārskatu par nosauktās reālijas izmantošanu frazeoloģijā vispār. Frazeoloģismiem ar mājdzīvnieku nosaukumiem plašākās līgzdas ir ar atslēgas vārdiem SUNS — 22 frazeoloģismi, KAĶIS — 20 frazeoloģismi, ZIRGS — 15 frazeoloģismi, diezgan daudz frazeoloģismu ir pie citiem atslēgas vārdiem. Apkopojot frazeoloģismus ar vienas tematikas atslēgas vārdiem, panākam nozīmīgu frazeoloģismu grupējumu, kas ļauj iedziļināties šo frazeoloģismu būtībā. Kaut gan frazeoloģismu grupējums ir veidots pēc formāla kritērija, to var izmantot tādu ar semantiku saistītu frazeoloģijas jautājumu risināšanā, kā, piemēram, frazeoloģismu pārsemantizēšanas līdzekļi, frazeoloģismu motivācija, latviešu frazeoloģismi salīdzinājumā ar citu valodu frazeoloģismiem. Bez tam materiāla norobežošanas nolūkā var risināt frazeoloģismu funkcionēšanas jautājumus.

Relatīvi pilnīga latviešu literārās valodas frazeoloģijas vārdnīca var būt pamats tulkojošām frazeoloģijas vārdnīcām ar kādu citvalodu otrā daļā un palīgs citvalodu frazeoloģismu tulkošanā.

Būtu jāapzina arī tās frazeoloģijas bagātības, ko glabā latviešu valodas izloksnes. Jau ilgāku laiku izlokšņu frazeoloģijas vākšana un pētīšana tiek veikta LU Latviešu valodas katedrā. Diezgan daudz frazeoloģismu atrodam E. Kagaines, S. Raģes *Ērgemes izloksnes leksikas vārdnīcā* tai materiālā, kam dots apzīmējums *stabili vārdu savienojumi*.

SAĪSINĀJUMI

g. — gads	niev. — nievājoši
gs. — gadsimts	noz. — nozīme
iron. — ironiski	R. — Rīga
K — «Karogs» (žurn.)	sar. — sarunvaloda
KR — kopoti raksti	sk. — skatīt
latv. — latviešu valodā	ZA — Zinātņu akadēmija
kr. — krievu valodā	u. c. — un citi
krāj. — krājums	u. tml. — un tamlīdzīgi
LK — Latviešu-krievu vārdnīca. — R., 1974	t. s. — tā sauktais
LLVV — Latviešu literārās valodas vārdnīca	вып. — выпуск
lpp. — lappuse	ВЯ — Вопросы языкознания
LU — Latvijas Universitāte	Л. — Ленинград
ME — K. Milenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīca	М. — Москва
	с. — страница
	сб. — сборник

ĪTEICAMĀS LITERĀTURAS SARAKSTS

- Ozols A.* Latviešu tautsdziesmu frazeoloģijas jautājumi // Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta Raksti. — R., 1959, X.
- Verbu un frazeoloģismu saistāmība.* — R.; Latvijas Valsts universitāte, 1975.
- Амосова Н. Н.* Основы английской фразеологии. — Л., 1963.
- Жуков В. П.* Русская фразеология. — М., 1966.
- Кунин А. В.* Фразеология современного английского языка. — М., 1972.
- Ларин Б. А.* Очерки по фразеологии // — Ученые записки ЛГУ, № 198. Изд. Ленинградского университета, 1956.
- Молотков А. И.* Основы фразеологии русского языка. — Л., 1977.
- Назарян А. Г.* Фразеология современного французского языка. — М., 1976.
- Орловская Л. Я.* О расположении латышских фразеологических единиц во фразеологическом словаре. Рига: Зинатне, — 1968.
- Тагиев М. Т.* Глагольная фразеология современного русского языка. — Баку, 1966.

SATURS

Priekšvārds	3
Ievads. Frazeoloģija kā valodniecības nozare	5
I. Frazeoloģijas zinātnes attīstības vēsture	6
Frazeoloģijas zinātnes aizsākumi	6
Frazeoloģijas zinātnes rašanās un attīstība krievu valodniecībā	8
Frazeoloģijas zinātne latviešu valodniecībā	17
II. Frazeoloģijas pētišanas objekts	20
Frazeoloģismu galvenās pazīmes un norobežošana no nefrazeloģiskiem vārdu savienojumiem	20
Pārsemantizēšanas līdzekļi, frazeoloģismu motivācija	28
Frazeoloģismu cilme un realitāte	34
Frazeoloģisms kā semantiska valodas vienība	37
Frazeoloģisma nozīme	38
Frazeoloģismu varianti	40
Okazionāli frazeoloģismi	44
Frazeoloģismu semantiskās mikrosistēmas	46
III. Frazeoloģismu funkcionēšana valodas sistēmā	48
Frazeoloģismi gramatiskā aspektā	48
Apkaimes problēma frazeoloģijā	50
Verbālo frazeoloģismu strukturālie sakari	57
Apkaimes semantiskie tipi	58
Verbālie frazeoloģismi ar viena semantiskā tipa apkaimi	60
Verbālie frazeoloģismi ar vairāku semantisko tipu apkaimi	63
Frazeoloģiskie salīdzinājumi	65
Frazeoloģisko salīdzinājumu izpratne	65
Frazeoloģisma robežu noteikšana	67
IV. Frazeoloģija	70
Frazeoloģismi vispārējās vārdnīcās (tulkojošās un skaidrojošās vārdnīcās)	70
Speciālās frazeoloģijas vārdnīcas (tulkojošās un skaidrojošās)	71
Frazeoloģismu kārtošanas principi	73
Kārtošanas principi Latviešu frazeoloģijas vārdnīcā	75
Saīsinājumi	78
Ieteicamās literatūras saraksts	78

24282

A. Laua

LATVIESU VALODAS
FRAZEOLOĢIJA

Redaktore G. Lejniece
Māksl. redaktore M. Alševska
Tehn. redaktore L. Vasiļevska
Korektore T. Magone
Vāku zīm. I. Kauliņa

Valsts izdevniecība «Zvaigzne», 226013, Rīgā,
K. Valdemāra ielā 105. Registr. Nr. 000304186.
Izdevn. Nr. 8185/L-377. Formāts 60×84/16.
4,65 uzsk. iespiedl., 5,02 izdevn. l. Metiens
3000 eks. Cena 90 kap. Salikts un iespiests
valsts uzņēmumā «Ogres tipogrāfija», 228300,
Ogrē, Brīvības ielā 31. Pasūt. Nr. 426.

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTĒKA

0306113132

S. Bali
 arheoloģiskais
 Pārsēmanu materiāls
 Telainus saliktu [...] Paksti III
 Būt d
 ūša apt
 Dūša ir [s
 r p
 dzit d
 Jautra d
 Pakulu ix
 Piesiet d
 na
 ba dū
 taisīt [